

Sakal Kesmenin/Kazımanın ve Bıyık Kısaltmanın Fıkḥî Hükümü: Şâfiî Mezhebindeki Yaklaşımlar Üzerine Bir Deneme

Muhammed Hüsnü ÇİFTÇİ

Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Assoc. Prof. Dr., Marmara University Faculty of Theology

İstanbul/TÜRKİYE

husnuc_@hotmail.com | orcid.org/0000-0001-7877-2113

Öz

Sakal ve bıyığın şekillenmesi etrafındaki tartışmalar günümüze kadar devam edegelmiştir. Bu husustaki görüşleri, genel olarak üç noktada özetlemek mümkündür: a) Sakal kesmek/kazımak haram veya tahrîmen mekruhtur. b) Sakal kesmek tenzîhen mekruhtur. c) Sakal kesmek mubahtır. Hz. Peygamber’in kavlini ve fiilî uygulamalarını esas alan âlimlerin çoğunluğu sakal kesmenin haram veya tahrîmen mekruh olduğunu söylerken, Şâfiî mezhebinde iki farklı yaklaşım söz konusudur. Kâhir ekseriyeti (Hanefilerdeki tenzîhen mekruha denk) mekruh hükmünü tercih ederken İmam Şâfiî’nin de aralarında bulunduğu bir kısım Şâfiî fakihî, çoğunluğun görüşüne uygun olarak sakal kesmenin haram olduğu kanaatine sahip olmuşlardır. Son dönem bazı ilim adamları ise konuyla ilgili rivayetleri örf ve âdet eksenî etrafında değerlendirerek sakal kesmenin haram veya mekruh kabilinden herhangi bir dinî/şer’î hüküm içermediğini, aksine kişiyi temiz ve düzenli olmaya teşvik edici mubah söz ve fiiller olarak değerlendirmişlerdir. Makalede -daha önce yapılmış benzer çalışmalardan farklı olarak- Şâfiî mezhebindeki sakal kesmenin mekruh olduğu görüşünün kaynağı ve dayandığı delil mercek altına

Geliş/Received: 16.08.2024 | **Kabul/Accepted:** 10.04.2025 | **Yayın/Published:** 30.06.2025

Atıf/Citation: Çiftçi, Muhammed Hüsnü. “Sakal Kesmenin/Kazımanın ve Bıyık Kısaltmanın Fıkḥî Hükümü: Şâfiî Mezhebindeki Yaklaşımlar Üzerine Bir Deneme”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 45 (Haziran 2025), 219-259./Çiftçi, Muhammed Hüsnü. “The Jurisprudential Ruling of Shaving/Trimming the Beard and Trimming the Mustache: An Evaluation on the Approaches in Shāfi‘ī School”. *Journal of Islamic Law Studies* 45 (June 2025), 219-259.

<https://doi.org/10.59777/ihad.1534328>

İntihal/Plagiarism: Bu makale en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi./This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

© Muhammed Hüsnü ÇİFTÇİ | CC BY-NC-ND 4.0 International

alınmıştır. Bu görüşün temsilcisi olduğu kabul edilen İmam Gazzâlî'nin konuya dair yorum ve yaklaşımları incelenmiştir. Gazzâlî'nin bu yaklaşımı doğal olarak mezhep içinde kendisinden sonra gelen özellikle Nevevî ve İbn Hacer el-Askalânî gibi yetkin pek çok âlim üzerinde etkili olmuş ve Gazzâlî'nin kullanmış olduğu "mekruh" kavramı, mezhebin genel usulüne göre "tenzîhen mekruh" şeklinde anlaşılmıştır. Bu nedenle makalede ilk dönem fukahânın kullanmış olduğu mutlak kerâhet lafzının delâleti incelenmeye tabi tutulmuştur. Gerek Gazzâlî'nin gerekse Nevevî'nin kullanmış olduğu "mekruh" kavramının "haram" veya "tahrîmen mekruh"a delâlet edip etmeyeceği konusu genişçe irdelenmiştir. Çalışmanın bir kısmında ise sakal kesmenin sosyal hayat üzerindeki yansımaları üzerinde durulmuştur. Din İşleri Yüksek Kurulu ile TDV İslâm Ansiklopedisi'nin ilgili maddesinde yer alan konuya dair yaklaşımlar, zikredilen deliller etrafında yeniden yorumlanmıştır. Bu çerçevede özellikle Türkiye'deki dinî bazı çevreleri temsilen Said Nursî'nin sakal hususundaki görüş ve yaklaşımları fikhî ölçüler çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, Sakal, Bıyık, Mekruh, Haram.

The Jurisprudential Ruling of Shaving/Trimming the Beard and Trimming the Mustache: An Evaluation on the Approaches in Shāfi'ī School

Abstract

Discussions around the shaping of beard and mustache have continued until today. The subject can be summarized in three general headings: a) Trimming/shaving the beard is forbidden (haram) or makrûh tahrîman (disliked but close to be forbidden). b) Shaving the beard is makrûh tanzîhan (disliked but close to be permissible). c) It is permissible to shave the beard. Most scholars, based on the verbal and actual practices of the Prophet, agree that cutting the beard is forbidden (haram) or makrûh tahrîman, there are two different approaches in the Shāfi'ī school. While the overwhelming majority of the jurists prefer it to be makrûh, some Shāfi'ī jurists, including Imam Shāfi'ī, have the opinion that cutting the beard is haram, in line with the opinion of the majority. Some recent scholars, on the other hand, have evaluated the narrations on the subject on the axis of customs and traditions and have evaluated that shaving the beard does not contain any religious/ Shari'a rulings that are forbidden (haram) or makrûh, on the contrary, the narrations consist the sayings and deeds that encourage the person to be clean and tidy. In this article, unlike previous similar studies, the source of the makrûh view in the Shāfi'ī school and the evidences on which it is based are examined. The comments and approaches of Imam al-Ghazālî, who is considered to be the representative of this view on the subject, were examined. Naturally, this approach of al-Ghazālî had an impact on many competent scholars who came after him within the school, such

as Nawawî and İbn Hajar al-^cAsqalânî, and the concept of "makrûh" used by al-Ghazâlî was understood as "makrûh tanzîhan" according to the general jurisprudential methodology of the school. For this reason, in the article, the implications of the absolute karaha used by the first period jurists have been examined. It also examines whether the concept of "makrûh" used by both al-Ghazâlî and Nawawî could indicate "prohibition (harâm)" or "makrûh tahrîman (disliked but close to be prohibited)". Part of the study focused on the reflections of shaving the beard on social life. The approaches to the subject in the relevant article of the Supreme Council of Religious Affairs and TDV Encyclopedia of Islam have been re-evaluated around the mentioned evidence. In this context, the views and approaches of Said Nursî, as a representation of the views of some religious circles in Turkey, regarding beard were discussed within the framework of Islamic jurisprudential criteria.

Keywords: Islamic law, Beard, Moustache, Makrûh, Harâm

Giriş

Sakal, yetişkin erkeğin yüzünde çene ve yanak kısmında oluşan tüylerin tamamına verilen isimdir.¹ Türkçe’de eski bir kullanıma sahip olmakla birlikte *sakal* kelimesinin hangi kökten geldiği hakkında kesin bir bilgi mevcut değildir.² Arapça’da “lıhye” (لحية) olarak bilinen sakal kelimesi Kur’ân’da Hz. Musâ’nın (a.s), Hz. Harun’a (a.s) söylediği: “Ey kardeşim! Saçımı, sakalımı çekme.”³ mealindeki âyetle zikredilmektedir.

İnsanlık tarihi kadar eskiye dayanan sakal tartışması, İslâm öncesi dinlerde de yer almaktadır. Tevrat’ta sakal tıraşı yasaklanırken⁴ Hristiyanlıkta farklı tezahürleri görülmektedir. Batı Hristiyanlarında sessiz kalınırken Doğu Hristiyanlarında sakalın bırakılması gerekli görülmüştür.⁵ Türklerin ise İslâm’dan önce genel olarak sakallarını tıraş ettikleri ancak uzunca bıyık bıraktıkları Göktürklerle ait heykellerden anlaşılmaktadır.⁶

İslâm’da sakal ve bıyığın şekillenmesi Hz. Peygamber’in kavli ve fiilî uygulamalarıyla meşruiyet kazanmıştır. Sakal ve bıyığın hükmüyle ilgili rivayetler çoğunlukla

¹ Ebû Muhammed Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, ‘*Umdetü’l-kârî şerhu Sahîhi’l-Buhârî* (Kahire: İdâretü’t-Tıbbâti’l-Münîriyye, ts.), 10/35.

² Emine Gürsoy Naskali, *Saç Kitabı* (İstanbul: Kitabevi, 2004), 25; *Kubbealtı Sözlük*, “Sakal” (Erişim 1 Haziran 2023).

³ Tahâ, 20/94.

⁴ *Kitabı Mukaddes* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2004), Lev. 19:27. “Yüzünüzün yan kısımlarındaki saçlarınızı kesmeyin, sakalın kenarlarına dokunmayın.”

⁵ İsmail Yalçın, “Sakal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 36/1.

⁶ Naskali. 25.

hadis kaynaklarının *Tahâret, Libâs, Ziyânet, Fezâil, Edeb, Kerâhe, Tereccül, el-Hazr ve'l-İbâha* adlı bölümlerde zikredilmektedir.⁷

Konuyla ilgili rivayetlere Tirmizî'nin *eş-Şemâil*'i veya İbn Sa'd'ın *et-Tabakâtü'l-kübrâ*'sı gibi şemâil ve tabakat eserlerinde rastlamak da mümkündür. Öte yandan sakalın hükmüyle alakalı müstakil bazı eserler de kaleme alınmıştır. Muhammed Zekerîyyâ el-Kandehlevî'nin (ö. 1982) *Vücûbu İfâ'i'l-lihye*, Muhammed b. Ahmed İsmail el-Mukaddem'in *Edilletu tahrîmi halki'l-lihye*, Ali b. Ahmed b. Hasan er-Râzihî'nin, *el-Câmi' fi ahkâmi'l-lihye*, Abdülazîz b. Sıddîk el-Gumârî'nin (ö. 1997) *İfâdetü zevi'l-efhâm bi enne halka'l-lihyeti mekrûhun ve leyse bi harâm*, Ömer Süleyman Eşkar'ın *Selâsi Şe'âir*, Ali Ahmed Abdu'l-Âl-et-Tahtâvî'nin *el-Lihye fi Dav'i'l-Kur'ân ve's-Sünne* adlı Arapça eserleri zikredilebilir. Ayrıca bunlara Enver Baytan'ın *Saç, Sakal ve Bıyık Hakkında Dinî ve Sıhhi Tavsiyeler*, Muhittin Uysal'ın, *Peygamber Günlerinde Giyim Kuşam ve Süslenme*, Emine Gürsoy Naskali'nin *Saç Kitabı* adlı eserleri ile Hüseyin Baysa'nın "*Sakal Uzatma ve Bıyık Kısaltmanın Hükmüne İlişkin Görüşlerin Değerlendirilmesi*" adlı makalesini eklemek mümkündür. Mezkrû eserlerde her ne kadar mezheplerin konuyla ilgili yaklaşımları zikredilmiş olsa da özellikle Şâfiî mezhebine isnat edilen "mekruh" olduğu görüşünün yeterince tetkik edilmediği kanaati hasıl olduğundan, çalışmamızda meseleyi bu yönüyle ele almaya çalışacağız. Öncelikle konuyla ilgili rivayetleri sonra mezhep görüşlerini ve delillerini tahlil etmeye gayret edeceğiz.

1. Rivayetlere Genel Bakış

Sakal ve bıyık ile ilgili rivayetlerin genelinde sakalın serbest bırakılması, bıyığın ise kısa tutulması emredilmektedir. Konuyla ilgili rivayetlerin pek çoğu "*Serbest bırakın (kesmeyin), hali üzere terk edin!*" manasında (وَأَعْفُوا), (وَأُفُوا), (وَأُزْخُوا), (وَفُزُوا), (وَأُزْجُوا) şeklinde beş farklı emir kipiyle geldiği⁸ gibi "*Hz. Peygamber emretti*" şeklinde doğrudan (أَمَرَ) kalıbıyla da görülmektedir. Bunlara ilaveten "*Beş veya on şey fıtrattandır*" türünden hadislerde de sakaldan bahsedilmektedir.

⁷ Nitekim ilk muhaddislerden İbn Ebî Şeybe ve Tirmizî, Kitâbu'l-Edeb'de, Buhârî, Kitâbu'l-Libâs'da, İmam Müslim, Ebû Dâvûd ve İbn Mâce, Tahâret'te Nesâî, Kitâbu'z-Zîynet'te, İmam Mâlik, el-Muvatta', Kitâbu's-Şa'r'da Ebû Ca'fer et-Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âsâr*'da Kitâbu'l-Kerâhe'de incelemişlerdir.

⁸ Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *Şerhu'l-Müslim* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2004), 2/154; Muhammed b. Ahmed İsmail, *Edilletu tahrîmi halki'l-lihye* (Kahire: Dâru's-Safve, 1988), 21-22, Nevevî'nin ilgili yerde mezkûr emir kiplerinin iştikâkı ile ilgili tahliline göre (وَأَعْفُوا) fiili (إِعْفَاء)'dan, (وَأُفُوا) fiili (إِعْفَاء)'dan, (وَأُزْخُوا) fiili (إِزْخَاء)'dan, (وَفُزُوا) fiili (تَوْفِير)'den, (وَأُزْجُوا) fiili (إِزْجَاء)'dan türetildiği anlaşılmaktadır.

2. Sakalın Kesilmesi/Kazınması ve Bıyığın Kısaltmasına Dair Rivayetler

Sakalın kesilmeyip uzatılması ve bıyığın kısaltılmasına dair hadisler Hz. Âişe, Abdullah İbn Ömer, Enes b. Mâlik ve Ebû Hüreyre gibi ileri gelen sahâbîler tarafından nakledilmiştir. Çoğunlukla sakal ve bıyık ile ilgili ifadeler birlikte zikredilirken bir kısmının sadece bıyıkların tıraş edilmesi hususunda⁹ vârit olduğu görülmektedir.¹⁰

2.1. Abdullah b. Ömer (r.a) Tariki ile Gelen Rivayetler

- Buhârî > Muhammed > Abde > Ubeydullah b. Ömer > Nâfi' > Abdullah b. Ömer'den (r.a) şöyle rivayet etti: “Bıyıkları kesmekte mübalağa ediniz, sakalı serbest bırakınız.”¹¹

İmam Müslim bu rivayeti İbn Ömer'den أَخْفُوا الشَّوَارِبَ وَأَغْفُوا اللَّحْيَ “Bıyıklarınızı iyice kesiniz, sakallarınızı bırakınız.” şeklinde de rivayet etmektedir.¹²

- Buhârî > Muhammed b. Minhâl > Yezîd b. Zürey' > Ömer b. Muhammed b. Zeyd > Nâfi' > Abdullah b. Ömer'den (r.a) şöyle rivayet etti: “Kâfirlere muhalif olunuz, sakalınızı bırakınız, bıyığınızı iyice kısaltınız.”¹³

Müslim, mezkûr hadisi bazı küçük lafız değişiklikleri ile birlikte خَالِفُوا الْمُشْرِكِينَ şeklinde İbn Ömer'den rivayet etmektedir. Aynî, bıyığın kısaltılması ile ilgili tüm lafızların mübalağa ifade ettiğini dolayısıyla bıyığın vücut teni görünene kadar kesilmesi gerektiğini belirtmektedir.¹⁴

- Müslim > Kuteybe b. Saîd > Mâlik b. Enes > Ebû Bekir b. Nâfi' > An Ebîhi > Abdullah b. Ömer'den (r.a) şöyle rivayet etti: “Resûlullah (s.a) bıyığı kesmeyi, sakalı bırakmayı emretmiştir.”¹⁵

⁹ Zeyd b. Erkam'ın rivayet ettiği “Bıyığından almayan bizden değildir.” mealindeki hadis gibi. (مَنْ لَمْ يَأْخُذْ مِنْ) (شَارِبِهِ فَلَيْسَ مِنَّا) Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *el-Câmi'u's-sahîh* (Amman: Ervika li'd-Dirasat ve'n-Neşr, 2017/1438), “Edep”, 6.

¹⁰ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâmet el-Ezdî et-Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âsâr*, thk. Muhammed Seyyid Câdülhak (Kahire: Matbaatü'l-Envârî'l-Muhammediyye, 1968), 4/430 vd.

¹¹ Muhammed b. İsmâîl Ebû Abdillâh el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Zühayr b. Nâsir en-Nâsir (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), “Libâs”, 63; إِنْهَكُوا الشَّوَارِبَ وَأَغْفُوا اللَّحْيَ

¹² Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), “Tahâret”, 16.

¹³ Buhârî, “Libâs”, 62; خَالِفُوا الْمُشْرِكِينَ وَفَزُوا اللَّحْيَ وَأَخْفُوا الشَّوَارِبَ

¹⁴ Aynî, *Umde*, 10/347.

¹⁵ Müslim, “Tahâret”, 16; Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik, *el-Muvatta'* (Ebû Mus'ab Rivayeti), thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, Mahmûd Muhammed Halîl (Beyrut, 1418/1998); “Şa'r”, 1; Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Beyrût: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekafiyye, 1409/1988), “Teraccül”, 15; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-asâr* (Karaçi: Câmiatü'd-Dirâsati'l-İslâmiyye, 1991), 1/441; أَنْ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَمَرَ بِإِخْفَاءِ الشَّوَارِبِ وَإِغْفَاءِ اللَّحْيِ

- İbn Ebî Şeybe > Ali b. Hâşim > Vekî > İbn Ebî Leylâ > Nâfi' > Abdullah b. Ömer'den şöyle rivayet etti: “Abdullah b. Ömer, Hac veya Umre yaptığında bir tutamdan fazla olan sakalını keserdi.”¹⁶

Aynî, Hz. Ömer'in, sakalını bir tutamdan fazla uzatan birini gördüğünü ve fazlalıklarının kesilmesini emrettiğine dair bir rivayeti nakletmektedir.¹⁷

2.2. Ebû Hüreyre (r.a) Tariki ile Gelen Rivayetler

- Müslim > Ebû Bekir b. İshâk > İbn Ebî Meryem > Muhammed b. Ca'fer > el-'Alâ b. Abdurrahman b. Ya'kûb > An Ebîhi > Ebû Hüreyre'den (r.a) şöyle rivayet etti: “(Dudaklarınız üzerine inen) bıyıklarınızı kesiniz, sakalınızı salıveriniz, Mecûsilere muhalefet ediniz.”¹⁸

Ahmed b. Hanbel ve Beyhakî aynı hadisi Ebû Hüreyre'den küçük lafız değişikliğiyle خَالِفُوا الْمُجُوسَ جُزُوا الشَّوَارِبَ وَأَزْخُوا اللَّحْيَ وَخَالِفُوا الْمُجُوسَ şeklinde¹⁹, Bezzâr ise خَالِفُوا الْمُجُوسَ جُزُوا الشَّوَارِبَ lafızıyla Enes'den (r.a) zikretmektedir.²⁰

Hz. Peygamber (s.a) bu rivayette Müslümanları özellikle bıyıklarını bırakıp, sakallarını kesen Mecûsilere benzememeleri hususunda uyarmaktadır.²¹

- Ahmed b. Hanbel > Hüseyim (b. Beşîr) > Ömer b. Ebî Seleme > An Ebîhi > Ebû Hüreyre'den (r.a) şöyle rivayet etti: “Bıyıklarınızı kısaltınız, sakalınızı salıveriniz.”²²
- Buhârî > Ali > Süfyan > Zührî > Saîd b. Müseyyeb > Ebû Hüreyre'den (r.a) şöyle rivayet etti: “Fitrat (gereği insanın yapması gereken şeyler) beştir veya beş şey fitrat icabıdır: Sünnet olmak, etek ve koltuk altı kıllarını tıraş etmek, tırnakları kesmek ve bıyıkları kısaltmak.”²³

¹⁶ Buhârî, “Libâs”, 62; Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim İbn Ebî Şeybe, *el-Musanneffî'l-ehâdis ve'l-âsâr* (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1994), 6/109; وَكَانَ ابْنُ عُمَرَ إِذَا خَجَّ أَوْ اعْتَمَرَ قَبِضَ عَلَى لَحْيَيْهِ فَمَا فَضَّلَ أَخَذَهُ

¹⁷ Aynî, *Umde*, 22/46-47.

¹⁸ Müslim, “Tahâret”, 16; جُزُوا الشَّوَارِبَ، وَأَزْخُوا اللَّحْيَ، وَخَالِفُوا الْمُجُوسَ

¹⁹ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), (8785); Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-asâr*, 1/440.

²⁰ Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Bezzâr, *el-Müsned* (Medine: Mektebü'l-Ülûm ve'l-Hikem, 2009), 13/90.

²¹ Aynî, *Umde*, 10/347; Ali Ahmed et-Tahtâvî, *el-Lihye fî Dav'î'l-Kur'ân ve's-Sünne* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 20.

²² Ahmed b. Hanbel, (7132); قُضُوا الشَّوَارِبَ وَأَغْفُوا اللَّحْيَ

²³ Buhârî, “Libâs”, 63, 64; Müslim, “Tahâret”, 56. Ayrıca bkz. Ebû Dâvûd, “Tereccül”, 15; Tirmizî, “Edeb”, 14; Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünen* (Kahire: el-Matbaatü'l-meymeniyye, 1312), “Zîynet”, 1; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî İbn Mâce, *es-Sünen* (İstanbul: b.y, 1981)

- İbn Ebî Şeybe > Ebû Usâme > Şu'be > Amr b. Eyyûb > Ebû Zür'a > Ebû Hüreyre'den (r.a) şöyle rivayet etti: “Ebû Hüreyre (r.a) sakalını (çenesinden itibaren) tutar, bir kabzadan fazla olanını keserdi.”²⁴

2.3. Hz. Âişe (r.a) Tariki ile Gelen Rivayetler

- Buhârî > Ali > Süfyân > Zührî > Saîd b. Müseyyeb > Hz. Âişe'den (r.a) şöyle rivayet etti: “Fıtrat (gereği insanın yapması gereken şeyler) beştir. Sünnet olmak, etek ve koltuk altı tıraşını yapmak, tırnakları kesmek ve bıyıkları kısaltmak.”²⁵
- Müslim > Kuteybe b. Saîd > Ebû Bekr b. Ebî Şeybe > Züheyr b. Harb > Vekî' > Zekerıyyâ b. Ebî Zâide > Mus'ab b. Şeybe > Talk b. Habîb > Abdullah b. Zübeyr > Hz. Âişe'den (r.a) şöyle rivayet etti: “On şey fıtrattandır. Bıyıkları kısaltmak, sakalı (bir tutam) uzatmak, misvak kullanmak, (abdestte) burna su vermek, tırnakları kesmek, parmak boğumlarını yıkmak, koltuk altı ve etek tıraşı yapmak, ön ve arka avret mahallerini yıkamak (istincâ).”²⁶ Râvî: “Onuncusunu hatırlamıyorum; fakat bunun da ağza su verme (mazmaza) olması ihtimaldir” dedi.

İbn Ebî Şeybe ayrıca Hz. Âişe'den “Bıyığı kısaltmak, sakalı uzatmak fıtrattandır.”²⁷ mealindeki hadisi nakletmektedir. Sakalla ilgili yukarıda zikrettiğimiz rivayetler her ne kadar “mütevâtir” derecesine ulaşmasa da “meşhur” seviyesine ulaştığını söylememiz mümkündür.

3. Mezheplerin Görüşleri

Sakal kesmenin (حَلَّ) hükmü ile ilgili görüşleri; Haram, mekruh ve mubah olmak üzere üç grupta toplamak mümkündür. Fakihlerin çoğunluğu sakalı tamamen kesmenin haram veya tahrîmen mekruh olduğunu savunurken özellikle Şâfiî mezhebinin çoğunluğu mekruh olduğu görüşünü tercih etmektedir. Son yüzyılda -az da olsa- bazı ilim adamlarının mubah görüşünü tercih ettikleri görülmektedir.²⁸ Dolayısıyla klasik dönem âlimlerinden oluşan ilk iki görüş sahipleri meseleye dinî; modern dönem olarak bilinen

“Tahâret”, 8; Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-asâr*, 1/440; وَتَقْلِيمُ الْأَظْفَارِ وَقَصُّ الشَّارِبِ
الْفِطْرَةُ خَمْسٌ أَوْ خَمْسٌ مِنَ الْفِطْرَةِ الْخِتَانُ وَالْإِسْتِحْدَادُ وَتَقْلِيمُ الْإِبْطِ

²⁴ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 6/108.

²⁵ Buhârî, “Libâs”, 61; Müslim, “Tahâret”, 56. Ayrıca bkz. Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 29; Tirmizî, “Edeb”, 14; Nesâî
الْفِطْرَةُ خَمْسٌ أَوْ خَمْسٌ مِنَ الْفِطْرَةِ الْخِتَانُ وَالْإِسْتِحْدَادُ وَتَقْلِيمُ الْإِبْطِ وَتَقْلِيمُ الْأَظْفَارِ وَقَصُّ
الشَّارِبِ

²⁶ Müslim, “Tahâret”, 56. Ayrıca bkz. Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 29; Tirmizî, “Edeb”, 14; Nesâî, “Zîynet”, 1; İbni
Mâce, “Tahâret”, 8; وَتَقْلِيمُ الْإِبْطِ وَتَقْلِيمُ الْأَظْفَارِ وَقَصُّ الشَّارِبِ وَتَقْلِيمُ الْأَظْفَارِ وَقَصُّ الشَّارِبِ
وَحَلُّ الْغَائَةِ وَتَقْلِيمُ الْمَاءِ

²⁷ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 6/111.

²⁸ Hayreddin Karaman, *Günlük Hayatımızda Helaller ve Haramlar* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2007), 54.

üçüncü kısım ilim adamları ise örfî cihetten yaklaşmışlardır. Fakihler, bıyığın tam veya kısmen kesilip kesilmeyeceği hususunda farklı yaklaşımlar sergilemektedirler. Öncelikle sakalla ilgili her bir görüşü delilleriyle birlikte incelemeye çalışalım.

3.1. Sakal Kazımanın Haram Olduğu Görüşünü Savunanlar ve Delilleri

Hanefî, Mâlikî²⁹ ve Hanbelîlerin³⁰ çoğunluğu ile bir kısım Şâfiî fakihi, sakalı tamamen kazımanın haram olduğu konusunda ittifak etmişlerdir.³¹ Nitekim Hanefîlerden Haskefî sakal kesmenin haram olduğunu açıkça bildirirken³² Mâlikîlerden İbnü'l-Kattân³³ (ö. 628/1231), Hanbelîlerden İbn Teymiyye (ö. 728/1328)³⁴ ve Zâhirîlerden İbn Hazm (ö. 456/1064), müslü olması³⁵ hasebiyle sakal kesmenin haram olduğu hususunda âlimlerin ittifak ettiğini belirtmektedir.³⁶ Bazıları ise sakal bırakmanın vâcip, kesmenin haram olduğunu söylemektedir.³⁷ İbn Hazm ayrıca *el-Muhalla*'da sakalı bırakmanın, bıyıkları kısaltmanın farz olduğunu nakletmektedir.³⁸ Bunun yanı sıra bıyığın kısaltılması konusunda âlimlerin ittifak ettiğini fakat tamamen kesilip kesilmeyeceği hususunda ihtilaf ettiklerini ifade etmektedir. İbn Teymiyye ise sakalı kesmenin kadının saçını

²⁹ Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Mükrim el-Adevî, *Hâşiyetü'l-adevî alâ kifâyeti't-tâlib er-Rabbânî* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1994), 2/244; İbn Mühennâ, Ahmed b. Guneym b. Sâlim en-Nefrâvî, *el-Fevâkihü'd-devânî şerhi alâ risâleti İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 2/307.

³⁰ Abdurrahmân b. Muhammed b. İvaz el-Cezîrî, *el-Fikhü ala'l-mezâhibi'l-erba'a* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1972), 2/45-46; Abdülkerim Zeydân, *el-Mufassal fi ahkâmî'l-mer'e ve'l-beytül-müslim fi ş-şeriatil-İslâmiyye* (Beyrut: Müessesetü'l-Risâle, 1993), 1/58.

³¹ Ali b. Ahmed b. Hasan er-Râzihî, *el-Câmi' fi ahkâmî'l-lıhye* (Kâhire: Dâru'l-Âsâr, 2004), 69; Mahmud b. Muhammed b. Ahmed Subkî, *el-Menhelü'l-azbi'l-mevrûd şerhu süneni'l-İmâm Ebî Dâvûd* (Riyad: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1394), 1/186; فَلَذَلِكَ كَانَ حَلَقَ اللَّحْيَةِ مُحَرَّمًا عِنْدَ أُمَّةِ الْمُسْلِمِينَ الْمُجْتَهِدِينَ أَبِي حَنِيفَةَ وَمَالِكَ وَالشَّافِعِي وَأَحْمَدَ وَغَيْرِهِمْ

³² Alâüddîn Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Haskefî, *Dürrü'l-muhtâr* (İbn Abidîn ile birlikte) (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1984), 6/ ٤٠7; وَلِذَا يُحْرَمُ عَلَى الرَّجُلِ قَطْعُ لِحْيَتِهِ

³³ İbnü'l-Kattân, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdülmelik Mağribî, *el-İkna' fi mesâilil-icmâ'*, thk. Fârûk Hamâde (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 2003), 4/2020.

³⁴ Ebü'l-Hasan Alaeddin Ali b. Muhammed b. Abbas el-Ba'î, *el-Ahbârü'l-ilmiyye mine'l-İhtiyârâtü'l-fikhiyye li-şeyhi'l-İslâm İbn Teymiyye* (Riyad: Dâru'l-Âsime, 1998), 19; وَيُحْرَمُ حَلْقُ اللَّحْيَةِ

³⁵ Müsle (نَسْلَة): İbret olması kastıyla canlı veya ölünün burnunu, kulağını vs. azalarını keserek çirkinleştirme işlemine denir. İslâm böyle bir işlemi câiz kılmamaktadır. Kal'acî, Muhammed Revvâs, *Mu'cemu luğati'l-fukahâ: Arabi-İngilizî* (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1988), 404.

³⁶ Ebü Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *Merâtibü'l-icmâ'*, thk. Muhammed Salâh Fethî (Amman: Dâru'l-Feth, 2021), 640; اِتَّفَقُوا أَن حَلَقَ جَمِيعَ اللَّحْيَةِ مُثْلًا لَا تَجُوزُ

³⁷ Eşkar, *Selâsü Şe'âir*, 47.

³⁸ Ebü Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *el-Muhallâ şerhu'l-Mucellâ* (Beyrut: Mektebeti Abdülazîz b. Hâlid b. Hamed Âl Sâni, 2022), 2/547; وَأَمَّا فَرْضُ قُصِّ الشَّارِبِ وَإِعْفَاءُ اللَّيْحَةِ

(zaruret olmaksızın) kesmesinden daha ağır bir haram olduğunu belirtmektedir.³⁹ Hatta bazı Hanefî kaynaklarında sakalını kısaltan veya kesen imamın imametinin caiz olmayacağı, kendi namazının ise mekruh olacağı bildirilmiştir.⁴⁰

Bazı fakihlerce suçluların ta'zîr cezası olarak dövülmesi câiz görülmesine rağmen yaralanması, bir uzvunun veya sakalının kesilmesi câiz görülmemiştir.⁴¹ Nitekim Hanefîler saç veya sakala karşı bir cinâyet işlenmesi halinde diyet ödenmesini gerekli görmüşlerdir.⁴² Mâlikî kaynaklarında ise sakal ve bıyıklarını kesenlerin te'dip edilebileceği ifade edilmektedir.⁴³ Bununla birlikte İslâm tarihinde bu hususta münferit de olsa bazı yanlış uygulamalara rastlamak mümkündür. Mesela Melik Abdülaziz'in ilk dönemlerinde hırsızlık, aldatma ve benzeri suçlardan yargılananların ta'zîr cezası olarak sakallarının kesildiği ve sokaklarda teşhir edildiği literatürde yer almaktadır.⁴⁴ Sakalın kesilmesini câiz görmeyenler, iddialarını ispat edebilmek için ilgili rivayetlerle istidlâlde bulunmuşlardır. Bu delilleri sırayla incelemeye çalışalım.

3.1.1. Rivayetlerde Yer Alan Emir Sîgası

Sakal kesmenin câiz olmadığını savunanların ileri sürdüğü en kuvvetli delillerden biri hadislerde zikredilen emir kipleridir. İlgili rivayetlerin çoğunluğu “*Sakalı serbest bırakın, bıyıkları kısaltın*”⁴⁵ şeklinde gelirken diğerleri “*Hız Peygamber (s.a) bıyığı kesmeyi, sakalı bırakmayı emretmiştir.*” sîgalarıyla nakledilmektedir. Emir kipi ile ilgili hükümler klasik usul kaynaklarında genellikle “lafzın şer'î hüküm bildirmesi” başlığı altında ele alınır. Fakihlerin pek çoğuna göre genel olarak emir sîgası ilk anda me'mûrun-bih'in

³⁹ İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, *Şerhü'l-Umde fi'l-fıkh*, thk. Suud b. Salih Uteyşan (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 1993), 1/236; *فأما حلقها فمثل حلق المرأة رأسها فأشدد، لأنه من المثلة المنهي عنها وهي محرمة*

⁴⁰ Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa b. Osman el-Hâdimî, *el-Berikatü'l-Mahmûdiyye fi şerhi't-Tarikati'l-Muhammediyye* (İstanbul: Dâru't-Tibâati'l-Âmire, 1348), 4:82; *مَنْ حَلَقَ أَوْ قَصَرَ لِحْيَتَهُ لَا تَجُوزُ إِمَامَتُهُ*

⁴¹ Mansûr b. Yûnus b. Salahiddin Buhûtî, *Şerhu Münthe'l-irâdât* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1996), 3/336; Ahmed Selâme eL-Kalyûbî, *Hâşiyetü Kalyûbî* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995), 4/206.

⁴² Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâ'ü's-san'â'i fi tertibi's-şerâ'i'* (Mısır: Dâru'l-Küttâbi'l-İlmiyye, 1986), 7/156; Zeynüddîn Zeyn b. İbrâhim b. Muhammed İbn Nuceym, *el-Bahrü'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*, thr. Zekerıyyâ Umeyrat (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 2/356; Cezîrî, *el-Fıkhü ala'l-mezâhibi'l-erba'a*, 5/342.

⁴³ Ebû Abdullâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Arefe ed-Desûkî, *Hâşiyetü'd-Desûkî ala şerhi'l-kebîr* (b.y.: Dâru'l-Fikr, ts.); 1/9; *يُخْرَمُ عَلَى الرَّجُلِ حَلْقُ لِحْيَتِهِ أَوْ شَارِبِهِ وَيُؤَدَّبُ فَاعِلُ ذَلِكَ*; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahman el-Hattab, *Mevâhibu'l-celîl* (b.y.: Dâru Alemi'l-Kütüb, ts.), 1/۳۱۳; *وحلق اللحية لا يجوز وكذلك الشارب وهو مثله*

⁴⁴ Tuncay Başoğlu, “Ta'zîr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/198-202.

⁴⁵ el-Haşr, 59/7.

vücûbuna yani bir işin meydana gelmesinin kat'i ve ilzam edici bir üslupta istendiğine delâlet eder. Emir, vücûp dışındaki ibâha, nedb, irşâd veya te'dib gibi manalara ancak özel bir karîne bulunduğu takdirde delâlet edebilir.⁴⁶

Sakal kesmenin (Hanefîlerdeki tenzîhen mekruha denk) mekruh olduğunu savunan Şâfiî mezhebi âlimlerinin çoğunluğu ise emir sîgasının mutlak manada vücûba delâlet etmediğini gerek vücûba gerekse ibâhaya delâlet edebilmesi için harici bir kari-neye ihtiyaç olunacağını belirtirler.⁴⁷ Dolayısıyla “Hz. Peygamber (s.a) bıyığı kesmeyi, sakalı bırakmayı emretmiştir.” şeklindeki rivayetlerin sakalı bırakmanın sünnet olduğuna delâlet ettiğini savunmaktadırlar.

Bazı âlimler ise hadislerde zikredilen “Serbest bırakın, hâli üzere terk edin!” manasındaki (أَغْفُوا), (أَرْخُوا), (أُفُوا), (أَرْجُوا), (وَفُّوا) emir sîgalarının “Peygamber sizi neyden nehyederse ondan sakının” âyeti mûcebince “sakalı kesmeyi terk edin” manasında bir nehiy ifade ettiğini belirtmektedir.⁴⁸ Dolayısıyla meselenin bir de “emredilen şeyin zıddının yapılıp yapılmamasının hükmü” açısından değerlendirilmesi gerekir. Bir usul kaidesi olarak “Yapılması istenen fiilin aksini yapmak emrin gayesini ortadan kaldırıyorsa haram, değilse mekruhtur. Yapılması istenilenin tersinin bir ya da birden fazla olmuş olması önem arz etmiyor.” Dolayısıyla eşinden ayrılmış kadınların, iddet süresi içinde evlenmelerini yasaklayan emir bu süre içinde evlenmenin haram oluşuna, namaza kalkma emri ise oturmanın kerâhetine delâlet eder.⁴⁹ Buna göre Şâri’ erkeklerden sakallarını uzatmasını emrederken aslında kesmelerini nehyetmektedir. Böyle olunca emrin zıddının yapılmaması hâlinde yani sakalların kesilmesiyle emrin maksadı tamamen ihlal edilmiş olduğundan mezkûr usul kaidesi gereği -zaruret durumu hariç- kişinin sakalını kesmesinin câiz olmayacağı anlaşılmaktadır.

Cüveynî⁵⁰ ve İmam Gazzâlî gibi âlimler ise emir sîgasının her zaman vücûb ifade etmediğini dolayısıyla emrin aksinin her zaman o işin terkini gerektirmediğini

⁴⁶ Alaüddin Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr fî şerhi Usûli'l-Pezdevî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1997), 1/260; Salim Ögüt, “Emir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/119-121.

⁴⁷ Ebû Hâmid Huccetü'l-İslâm Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ min ilmi'l-usûl* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1324), 1/417; Gazzâlî, *el-Menhûl fî'l-uşûl (el-Menhûl min ta'likâti'l-uşûl)* (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1980), 102-103.

⁴⁸ Ömer Süleyman Eşkar, *Selâsü Şe'âir* (Amman: Dâru'n-Nefâis, 1991), 43.

⁴⁹ H. Yunus Apaydın, “Nehiy”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/544-547.

⁵⁰ İmâmü'l-Haremeyn, Ebû'l-Meâlî Rüknu'ddîn Abdülmelik b. Abdullâh Yûsuf Cüveynî, *el-Burhân fî usûli'l-fıkh* (Doha: Câmi'atü Katar, 1978), 1/252.

söylemişlerdir.⁵¹ Ancak iman ile inkâr gibi zıddın tek olduğu hallerde emrin, zıddının terkinin gerekli kılacağı durumda usulcüler arasında herhangi bir ihtilaf yoktur. Fakat âlimler, “kalk!” emrinin muhalifi olan “oturma”, “uzanma” ve “secdeye gitme” gibi emrin birden fazla zıddı bulunması halinde emrin, zıddının terkinin zorunlu kılıp kılmadığı hususunda tartışmışlardır.⁵²

Şinkîî (ö. 1974) ve Şerebâsî (ö. 1980) gibi bazı muasır ilim adamları ise emir sîgalarını hüküm bakımından ikili bir ayırıma tabi tutarak Allah tarafından kullanılanın vücûba, Hz. Peygamber (s.a) tarafından kullanılanın ise nedbe delâlet ettiğini,⁵³ dolayısıyla sakal bırakmanın mendup olduğunu iddia etmişlerdir. Hâlbuki selef âlimlerinden hiç kimse emir sîgalarını böyle bir ayırıma tabi tutmamıştır. Zira böyle bir ayırım “*Resûlullah size neyi getirmişse onu kabul edin ve sizi neyden nehyetmişse o şeyden uzak durun*” âyetinde ifade edilen emrin aksine Hz. Peygamberin hüküm koyma yetkisini sınırlandırmak manasına geleceğinden tutarlı görünmemektedir. Nitekim namazların rekât sayısı, zekât oranları sünnetle sabit olan farzlardır.

3.1.2. Sakalın Fitriliği

Sakal kesmenin câiz olmadığını savunanların ileri sürdüğü delillerden biri de sakal bırakmanın erkeğin fitratına/yaratılışına özgü bir davranış olduğu iddiasıdır.⁵⁴ Bu görüş sahipleri, sakal kesmeyi Allah Teâlâ’nın lanet edip huzurundan kovduğunda şeytanın insanoğlunu hedef göstererek söylediği “*İnsanlara yine emredeceğim onlar da Allah’ın yarattığı fitratı değiştirecekler.*”⁵⁵ mealindeki âyet ile Hz. Âişe ve Ebû Hüreyre (r.a) tariki ile nakledilen “*Beş şey*” veya “*on şey fitrattandır*” şeklindeki mezkûr sahih rivayetleri esas almaktadırlar. Onlar ayrıca “*Hz. Peygamber (s.a) saçına saç ekleyen ve ekleten, dövme yaptıran ve yapan, güzellik için dişlerini seyrekletiren kadınlara lânet etmiştir.*”⁵⁶ mealindeki benzer hadisleri de bu kapsamda değerlendirerek sakal kesmenin câiz olmaya çağını savunmaktadırlar. Zira Allah Teâlâ kullarını yarattığı şekil üzere görmek istemektedir. Dolayısıyla kadının saçına saç eklemesi, kaş alması, kalıcı dövme yaptırması ve diş

⁵¹ Gazzâlî, *el-Menhûl fi'l-uşûl*, 114; Şa'rânî, Ebû'l-Mevâhib Abdülvehhâb b. Ahmed b. Alî, *Minhâcü'l-vusûl ilâ makâsi ilmi'l-usûl* (Ürdün: Dâru'l-Feth, 2013), 376-377.

⁵² Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *el-Fusûl fi'l-uşûl*, 2/162-163; Sem'ânî, Kavâti'u'l-edille, 1/123, 130; Kâdî Ebu Bekir Muhammed b. Tayyib el-Bâkîllânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd es-sağîr*, thk. Abdülhamid b. Ali Ebû Züneyd, (Beyrut: Müessesetu'r-risâle, 1418/1998), 2/198-199.

⁵³ Ebû Hâzim Ahmed b. Cum'a eş-Şerebâsî, *Yes'elûneke fi'd-dîn ve'l-hayât* (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1980), 1/23-25.

⁵⁴ Aynî, *el-Binâye*, 1/312.

⁵⁵ en-Nisâ 4/121; وَلَا مَرْئِيَهُمْ فَلْيَغَيِّرُوا خَلْقَ اللَّهِ

⁵⁶ Buhârî, “Tefsir”, 4, “Libâs”, 83, 85, 87; Müslim, “Libâs”, 115, 117, 119.

seyreltmesi gibi fitrata yönelik müdahaleler lanetlenmiştir. Sakal da fitrattan sayılması sebebiyle kesilmesi nehyedilmiştir.⁵⁷

Ayrıca kadınların erkeklere nispetle eşlerine karşı süslenmeye ve güzel görünmeye daha fazla ihtiyaçları olmasına rağmen Hz. Peygamber'in (s.a) "... Allah yüzündeki tüyleri alan ve aldırان kadınlara lanet etsin..."⁵⁸ buyurması hilkate müdahale olarak değerlendirildiğinde erkeklerin sakallarını kesmesinin haramlığını ortaya koyması bakımından oldukça manidardır.⁵⁹ Nitekim usulcüler, hadislerde lanet lafızlarıyla ifade edilen yasakların o fiilin haramlığına veya kerâhetine delâlet edebileceğini söylemişlerdir.⁶⁰ Hatta İzz b. Abdisselâm (ö. 660/1262) gibi bazı âlimler, naslarda bir fiil hakkında "teh-dit", "had cezası" veya "lanet" ifadesinin bulunmasının o fiilin büyük günah sayılması için bir kriter olduğunu haber vermektedir.⁶¹

Bazı araştırmacılar ise sakalı kökünden kazıma ameliyesinin dövme yapma ve dişleri incelterek seyrekleştirme işlemi gibi vücutta kalıcı bir etki bırakmadığını, dolayısıyla bunun Allah'ın yaratmasına müdahale şeklinde değerlendirilmesinin doğru olmadığını savunmaktadır.⁶² Hâlbuki "Allah yüzündeki tüyleri alan ve aldırان kadınlara lanet etsin..."⁶³ şeklindeki benzer rivayetlerde sakal gibi kalıcı bir müdahale olmadığı halde kaşların alınması lanetlenmiş ve haram kılınmıştır. Bu da gösteriyor ki vücuda yönelik bir müdahalenin haram kılınabilmesi için o değişikliğin kalıcı olması gerekmemektedir. Dolayısıyla bu yaklaşımın pek de sağlıklı olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Râgıb el-İsfehânî'nin, "tağyir" kelimesini "bir şeyi şekil veya özü itibarıyla değiştirmek"⁶⁴ şeklinde tarif etmiş olması bunu teyit eder mahiyettedir.

"On şeyin veya beş şeyin fitrattan olduğunu" yani geçmiş peygamberlerin sünneti olduğunu bildiren hadisler⁶⁵ aynı zamanda sakalın sünnet olduğunu iddia edenlerin de istidlâl ettiği en önemli delillerinden biridir. Bu görüşte olanlar rivayetlerde zikri geçen "tırış olmak, koltuk altını ve tırnakları kesmek ve bıyıkları kısaltmak" gibi pek çok

⁵⁷ Faruk Beşer, *İslâm'da Kılık-Kıyafet Örtünme* (İstanbul: İSAV, 1991), 168-169.

⁵⁸ Buhârî, "Libâs", 84; Müslim, "Libâs", 120.

⁵⁹ Eşkar, *Selâsü Şe'âir*, 44-45.

⁶⁰ Zekiyüddîn Şaban, *Usûlül-Fıkıh* (Beyrut: Dâru'l-Kütüb, 1971), 52-53.

⁶¹ İzzeddîn Abdulaziz İzz b. Abdisselâm, *Kavâidu'l-ahkâm fî islâhi'l-enâm*, thk. Osman Cum'a Damiriyiye (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 2000), 1/31.

⁶² Hüseyin Baysa, "Sakal Uzatma ve Bıyık Kısaltmanın Hükmüne İlişkin Görüşlerin Değerlendirilmesi", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/14 (Aralık 2017), 278-279.

⁶³ Buhârî, "Libâs", 84; Müslim, "Libâs", 120.

⁶⁴ Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed Râgıb el-İsfehânî, *Mufredâtu elfâzi'l-Kur'ân*, "Ta'yir" (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 2002), 619.

⁶⁵ Aynî, *Umde*, 20/59; Ebü'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdürrahîm Mübârekfûrî, *Tuhfetü'l-ahvezi* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2013), 8/27.

ameliyenin sünnet hükmünde olduğunu dolayısıyla sakal tıraşının herhangi bir şekilde yaratılışa müdahale olmadığını savunurlar⁶⁶ hâlbuki zikri geçen işlemler arasında özellikle Şâfiî fukahâsının tamamının⁶⁷ aralarında bulunduğu âlimlerin çoğunluğu tarafından vâcip kabul edilen “sünnet olma/hıtân” ameliyesi de yer almaktadır.⁶⁸ Dolayısıyla bu yaklaşımın pek de sıhhatli olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca böyle bir yaklaşım konu ile ilgili bir kısım rivayetleri gerek hadis gerekse fıkıh usulü bakımından göz ardı etmek gibi bir olumsuzluğu da ortaya koymaktadır. Zira hadislerde toplu zikredilen farklı şeylerin ortak hükümde olması gerektiği yönünde herhangi bir usul kaidesi bulunmamaktadır. Meselâ Hz. Peygamber’in (s.a) “yedi şeyin yapılmasını emrettiği, yedi şeyi yasakladığına” dair Berâ b. Âzib (r.a) tarafından rivayet edilen hadiste⁶⁹ zikredilen şeyler de hüküm bakımından aynı değildir. Nitekim “hastayı ziyaret etmek”, “selam vermek” sünnet iken “zulme uğrayana yardım etmek” farz, “yemek davetine katılmak” bir kısım âlimlere göre vâciptir.⁷⁰ Yine Ebû Hüreyre’nin (r.a) rivayet ettiği “Müslümanın Müslüman kardeşi üzerinde beş hakkı vardır: Selâmına karşılık vermek, hasta ziyaretinde bulunmak, cenazeye iştirak etmek, davet ettiğinde gitmek, aksırdığında kendisine ‘yerhamukellah’ demek.”⁷¹ mealindeki hadiste zikredilen beş fiilin hükümleri aynı değildir. Nitekim selam almak farz⁷² iken hasta ziyareti sünnettir. Cenazeye iştirak ise farz-ı kifâyedir.⁷³ Kısacası birden fazla konunun aynı hadis metninde zikredilmiş olması hüküm bakımından da müşterek olmalarını gerektirmemektedir. İleri sürülen bu gerekçe esasen sünnet olduğunu iddia edenler için tek başına delil olamayacağı gibi vâcip diyenler için de tek başına delil olmadığı anlaşılmaktadır.

Ayrıca sakalın fitraten erkek için bir ziynet sayıldığını hatta câhiliye Araplarına kadar uzandığını vurgulamak gerekir.⁷⁴ Nitekim halk kültürümüzde aslanın yelesine benzetilen sakal, İslâm âlimlerince de kadındaki saç mesabesinde bir ziynet

⁶⁶ Abdülazîz b. Sıddîk el-Gumârî, *İfâdetü zevi'l-efhâm bi enne halka'l-lihyeti mekrûhun ve leyse bi harâm* (Filistin: Dâru'l-Âsârî'l-İslâmiyye, 2015), 105.

⁶⁷ Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb Mâverîdî, *el-Hâvi'l-kebîr Şerhu Muhtasari'l-Müzenî*, thk. Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 13/431.

⁶⁸ Zeydân, *el-Mufasssal*, 47; Câdelhak Ali Câdelhak, *Buhûsu Fetâvâ İslâmiyye* (Kahire: el-Ezherî'ş-Şerif, 1996), 2/26; Seyyid Sâbık, *Fıkhu's-sünne* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1985), 1/37.

⁶⁹ Buhârî, “Cenâiz”, 2, Müslim, “Libâs”, 3.

⁷⁰ Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz İbn Abidîn, *Reddül-muhtâr 'alâ Dürri'l-Muhtâr* (İstanbul: Kahraman Yay, 1984), 6/347.

⁷¹ Buhârî, “Cenâiz”, 2; Müslim, “Selâm”, 4.

⁷² Serahî, *el-Mebsût*, 2/29; Kâsânî, *el-Bedâi'*, 1/264.

⁷³ Kâsânî, *el-Bedâi'*, 2/114; عيادة المريض ليست من الفرائض، بل من الفضائل وصلاة الجنازة ليست بفرض عين بل فرض كفاية تسقط عنه بقيام الباقي بها.

⁷⁴ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fi tarihi'l-Arab kable'l-İslâm* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1970), 4/609.

sayılmıştır.⁷⁵ Onlar bu konuda; “*Melekler şöyle derler: erkeği sakalı, kadını da saçıyla süsleyen Allah’ı tenzih ederiz.*”⁷⁶ şeklindeki benzer rivayetleri esas almışlardır. Bir kısım ilim adamı ise sakalın erkeğe ait bir süs olduğunu dolayısıyla onu kesmenin Allah’ı abesle iştigal etmekle itham manasına geleceğini iddia etmiştir.⁷⁷ Bazıları da sakalın tıpkı kadının cazibesini kamufle eden başörtüsü gibi, erkeğin çekiciliğini kamufle ettiğini söylemiştir.⁷⁸ Diğer bir kısmı ise meseleye hıfzıssıhha cihetinden yaklaşarak (erkeğin alametifarikası sayılan) sakalın vücuttaki erkeklik hormonlarını kontrol eden testosteron miktarı ile doğru orantılı olduğunu savunmuştur.⁷⁹ Kısaca sakalın, kadın saç gibi ziynet sayılması durumunda -zaruret durumu hariç- kesilmesinin câiz olmadığı anlaşılmaktadır.

3.1.3. Gayr-i Müslimlere Benzemek

Sakal bırakmanın dinî bir vecibe olduğunu savunan fakihlerin diğer bir delili ise kişinin sakalını kesmesi halinde gayr-i müslimlere benzeyeceği yönündeki iddialarıdır. Kur’ân’da gayr-i müslimlere benzemekle ilgili doğrudan bir âyet olmasa da genel olarak Müslüman olmayanlarla ünsiyet kurmayı yasaklayan “*Ey iman edenler! Yahudi ve Hristiyanları dost edinmeyiniz...*”⁸⁰ mealinde benzer âyetlere rastlamak mümkündür. Hz. Peygamber (s.a) Mekke döneminin ilk yıllarında ehl-i kitabın gönüllerini yumuşatma gayesi ile onlara muhalefet etmemiştir. Meselâ Müslümanlar “Âşûra orucu”nu Yahudiler gibi tek günde tutmuşlardır. Fakat ilerleyen süreçte Yahudilerin küfürlerinde ısrar etmeleri üzerine Hz. Peygamber orucu iki güne çıkararak onlara muhalefet etmiştir.⁸¹ Yine âlimler diğer din mensuplarına benzeme endişesinden dolayı “kerâhet vakitlerinde (sabah, öğle ve akşam) namazların yasaklanması, kadınların saçlarını gayr-i müslim kadın veya erkeklere benzeyecek şekilde (kulak hizasına kadar) kestirmelerinin nehyedilmesi ve namazda kişinin ellerini beli üzerine koymaktan menedilmesi” yönündeki benzer yasakları bu kapsamda değerlendirmişlerdir.⁸² Hz. Peygamber (s.a) gerek sakal ve bıyıkla

⁷⁵ Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *İhyâu 'ulûmi'd-dîn* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2010), 1/150; Kâsânî, *Bedâ'ü's-sanâ'i' fi tertîbi's-şerâi'*, 2/141; Naskali, 25.

⁷⁶ Aynî, *el-Binâye*, 13/179.

⁷⁷ Mehmet Talu, *Dinî Meselelerimiz* (İstanbul: y.y., 1991), 1/612.

⁷⁸ Salih Tuğ, *İslâm'da Kılık Kıyafet ve Örtünme* (İstanbul: İSAV, 1987), 41.

⁷⁹ Testosteron gerek erkekte gerekse kadında; ruhsal, cinsel, bilişsel ve neslin çoğalması hususunda asıl hormonlardan sayılır. Beyza Bilsel, "Testosteron Hormonunun Duygusal, Bilişsel ve Davranışsal Etkileri", *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi* 16 (Nisan 2022), 292-301; Bunun yanı sıra kas ve kemik kütlelerinin artması ve vücut kıllarının büyümesi gibi tali cinsiyet özelliklerini tetikleyici bir role sahiptir.

⁸⁰ el-Mâide 5/51.

⁸¹ Eşkar, *Selâsü Şe'âir*, 38.

⁸² Bu konudaki pek çok rivayet için bkz. Ebû'l-Feyz Ahmed b. Muhammed b. Sıddîk el-Gumârî ibnû's-Sıddîk, *el-İstinfâr li-gazvi't-teşebbüh bi'l-küffâr* (Beyrut: Dâru'l-Beşâirî'l-İslâmiyye, 1988), 28 vd.

ilgili gerekse farklı rivayetlerde genel olarak Hristiyan, Yahudi, Müşrik veya Mecûsilere “muhalefet” edilmesini emrederken “*Kim bir kavme benzerse onlardandır*”⁸³ veya “*Bizim dışımızdakilere benzeyen bizden değildir. Yahudi ve Hristiyanlara benzemeyin...*”⁸⁴ şeklindeki pek çok rivayette “kafirlerle benzemeyi” (teşebbüh) yasaklamıştır.

İbn Haldûn (ö. 808/1406) ise meseleye mukayeseli bir bakış açısıyla yaklaşarak birinin diğerinden daha üstün olduğu iki komşu millettten zayıf olanın diğerini örnek alıp ona benzemeye çalışacağını, bunun en bariz örneğinin de Endülüs İslâm Devletindeki Müslümanlar arasında görüldüğünü belirtir. Nitekim o dönem Endülüslülerin giyim- kuşam, hayat tarzları, örf-âdet ve geleneklerinde tamamen batılı milletleri (الجلالة/Galician/Galiçya) örnek aldıklarını, öyle ki ev ve iş yerlerinin duvarlarına batı tarzı resimler çizdirecek dereceye vardıklarını, bunun da kültürel istilanın bir alameti olduğunu söylemektedir.⁸⁵

İslâm âlimlerinin genel kanaati bu olmakla birlikte, sakal kesmenin mubah olduğunu savunan bazı muasır ilim adamları İslâm’da yasaklanan gayr-i müslimlere benzermenin sadece dinî hususlarda olduğunu dolayısıyla din dışı konularda herhangi bir kerâhet veya haramlığın söz konusu olmadığını ileri sürmektedirler. Bu görüşü savunanlardan Mahmut Şeltût (ö. 1963), bunu İmam Ebû Yûsuf’a sorulan bir soruya verdiği cevapla delillendirmeye çalışır: Bir kişinin hristiyan din adamlarının giydiği bir ayakkabıyı giymesi üzerine, bazı âlimlerin bunu mekruh gördüğü bilgisi kendisine haber verilince Ebû Yûsuf’un, Hz. Peygamber’in hristiyan din adamlarının giydiği türden tüylü bir ayakkabı giydiğine dair bir cevap verdiğini nakleder.⁸⁶

Şeltût’un sakal meselesini kılık-kıyafete benzetmesi öncelikle usuldeki kıyâs *mea’l-fârik*’ı hatırlatmaktadır. Zira sakal fitri, ayakkabılar örfî özellik barındırmaktadır. Bu açıdan yapılan kıyaslama isabetli değildir. Ayrıca bıyığın kısaltılıp sakalın bir tutam kadar uzatılması, haddizatında kişiyi müşrik ve ehl-i kitaba benzemekten alıkoyan hatta bir farkındalık meydana getiren yeni bir kimlik modelidir. Sakalı örf sayanların yanılgılarından bir diğeri de sakalı bıyıktan ayrı düşünmüş olmalarıdır. Hâlbuki ilgili hadislerin çoğunda sakal ve bıyık tıraşı birlikte zikredilmektedir. Dolayısıyla her ikisi birlikte düşünüldüğünde Müslümana ait bir sakal-bıyık tarzı ortaya çıkmaktadır. Hâlbuki diğer inanç mensupları sakal ve bıyığı ya tamamen serbest bırakıyorlardı ya da tamamen

⁸³ Ebû Dâvud, “Libâs”, 4/(4031); من تشبه بقوم فهو منهم

⁸⁴ Tirmizî, “İsti’zân”, 7; لا تشبهوا باليهود، ولا بالنصارى

⁸⁵ Ebû Zeyd Velîyyüddîn Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddimetü’l-allâme İbn Haldûn* (Beyrut: Dâru’r-Râidi’l-Arabî, 1982), 147; Benzer ifadeler için bkz. Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2002), 139.

⁸⁶ Mahmûd Şeltût, *el-Fetâvâ* (Kahire: Dâru’ş-Şurûk, 1983), 229.

kazıyorlardı yahut da Mecusilerde olduğu gibi bıyığı bırakıp sakalı kesiyorlardı. Ya da bugün olduğu gibi top sakal tarzında bırakıyorlardı. Bu sebeple Hz. Peygamber (s.a) sakalları uzatmayı ve bıyıkları da dudaklar görünecek şekilde kısaltmayı emrederek gayr-i müslimlere ait yerleşik örf muhalefet etmiş, yeni bir tarz ortaya koymuştur.

İslâm, geldiği toplumlarda küfür ve şirk kültürü izlerini taşıyan örfleri ya kökten reddetmiş veya sakal meselesinde olduğu gibi kısmen düzenlemiştir. Nitekim bunun bir benzerini namaz meselesinde görmek mümkündür. Bilindiği üzere Yahudilikte günün belli saatlerinde Müslümanların namazına benzer ibadetleri söz konusudur. Fakat İslâm namaz şekillerini ve zamanlarını onlarınkinden farklı ihdas etmiştir. Şayet sakal meselesine örf olarak yaklaşılabilecek olursa namaza da örf olarak bakılması kaçınılmaz olacaktır ki bu büyük bir hata olur. Dolayısıyla hakkında nas bulunan sakal meselesine örf demek usul açısından da doğru bir yaklaşım olmaz. İslâm'ın hâkim olduğu dönemlerde Müslümanlar gayr-i müslimlerden giyim kuşamlarıyla vücutlarına doladıkları kuşakları ve başlıklarıyla ayrılırlardı. Zayıfladıkları dönemlerde ise sarık ve bıyığın Müslüman için alametifarika olması daha bir önem kazanmıştır. Nitekim Zekerîyya Kandehevî, insanların, Hz. Peygamber'in (s.a) suretinin aksine düşmanlarının şekil ve şemâlini benimzediklerini söyleyerek bu hassas duruma dikkat çekmektedir.⁸⁷

Özetle Hz. Peygamber'in (s.a) içinde bulunduğu toplumun örf ve âdetlerine uygun olarak saçını uzatması ve taraması, sürme çekmesi, dişlerini temizlemesi, koku sürmesi gibi fiillerin ibâhaya delâlet ettiği kabul edilmiştir. Fakat bir mesele hususunda emir veya teşvik sadedinde herhangi bir söz veya uygulamanın bulunması durumunda sözü edilen iş şer'i bir hüviyet kazanır.⁸⁸ Sakal uzatmak, bıyığı kısaltmak, sağ elle yemek, sol elle taharetlenmek, bu kabil davranışlardır.

3.1.4. Karşı Cinse Benzemek

Sakal bırakmanın dinî bir vecibe olduğunu savunanların istidlâl ettiği diğer önemli bir delil de sakalın kesilmesi durumunda kişinin şeklen karşı cinse benzeyeceği (teşebbüh) yönündeki iddialarıdır.⁸⁹ Allah Teâla erkek ile kadını hem beden hem de ruhen farklı yaratmakla birlikte⁹⁰ kişiye has cinsiyetin ölene kadar muhafaza edilmesini farz kılmıştır. Nitekim İslâm âlimleri "Hz. Peygamber (s.a) kadın gibi hareket eden erkeklere

⁸⁷ Muhammed Zekerîyyâ el-Kandehevî, *Vücûbu ihfâi'l-lihye* (Beyrut: Dâru'l-ciyl, 1988), 39.

⁸⁸ Muhammed Süleyman Eşkar, *Ef'âlü'r-Resûl ve delâletuhâ ale'l-ahkâmî's-şer'iyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988), 1/237.

⁸⁹ Ebû Abdillâh Hüseyin b. Hasen b. Muhammed b. Halîmî, *el-Minhâc fî şu'abi'l-îmân* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979), 3/79.

⁹⁰ Âl-i İmrân 36; وليس الذكر كالنهي

ve erkek gibi davranan kadınlara lanet etti.”⁹¹ “Resûlullah (s.a) erkeğin kadına, kadının da erkeğe benzemesini lanetlemiştir.”⁹² “Efendimiz (s.a) kadınlar gibi giyinip kuşanan erkekleri, erkekler gibi giyen kadınları lanetlemiştir.”⁹³ “Hz. Peygamber (s.a) kadınımsı olan erkeğin bulunduğu eve girmezdi.”⁹⁴ “Hz. Peygamber (s.a) kadınımsı davranan erkekleri (muhanne) evlerinizden çıkarın dedi.”⁹⁵ şeklindeki benzer hadislerden hareketle karşı cinse benzerliği sağlayan şekil, söz ve davranışların haram olduğu ile hükmetmişlerdir.⁹⁶ Öyle ki sakal ve bıyık erkeğin hil-katine (yaratılışına) mahsus bir özellik görülürken, kadın için kusur sayılmıştır.⁹⁷ Dolayısıyla köselik ve benzeri durumlar müstesna ergenlik ve sonrası dönemlerde yoğun olarak görülen sakal, erkek ile kadını birbirinden ayırt eden önemli bir unsur/alametifarika olduğu kabul edilmiştir.⁹⁸ Nitekim İbn Hacer el-Heytemî, Zerkeşî’den naklen erkeklerin kadınlara benzemesinin tahrîmen mekruh hatta büyük günah (kebâir) olduğunu kaydetmektedir.⁹⁹

Bazı araştırmacılar hadis kaynaklarında sakal tıraşını gayr-i müslimlere benzemeye bağlayan rivayetlerin bulunduğunu ancak karşı cinse benzemeye neden olan herhangi bir rivayetin yer almadığını bu sebeple bu illetin kuvvetli olmadığını söylemektedirler.¹⁰⁰ Fakat bu çok da sağlıklı bir yaklaşım olarak görünmemektedir. Zira fıkıhta pek çok meselenin sebep ve illetleri akılla kolayca kavranabildiğinden Şâri’ tarafından zikredilme ihtiyacı duyulmamaktadır. Nitekim erkeğe benzemeye çalışan kadının nasıl ki önce bıyık ve sakal bırakmaya teşebbüs etmesi beklenirse kadına benzemeye çalışan

⁹¹ Buhârî, “Libâs”, 62; Ebû Dâvûd, “Libâs”, 28; Tirmizî, “Edeb”, 24; İbn Mâce, “Nikâh”, 22.

⁹² Buhârî, “Libâs”, 59; *لَعَنَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْمُتَشَبِّهِينَ مِنَ الرِّجَالِ بِالنِّسَاءِ وَالْمُتَشَبِّهَاتِ مِنَ النِّسَاءِ بِالرِّجَالِ*; Kandehlevî, *Vücûbu ihfâi'l-lihye*, 30.

⁹³ Ebû Dâvûd, “Libâs”, 28; Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 2/325.

⁹⁴ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 6/236.

⁹⁵ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 6/236. Kastallânî bu şahsın Enceşe adlı kişi olduğunu belirtir. Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr Kastallânî, *İrşâdu's-Sârî* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2021), 17/319.

⁹⁶ Ebû'l-Fazl Şehâbeddîn Ahmed İbn Hacer el-Askalânî, *Fethü'l-bârî bi-şerhi Sahihî'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379), 10/332.

⁹⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *el-Ümm*, thk. Ali Muhammed vd. (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001); 3/396.

⁹⁸ Gazzâlî, *İhyâu ulumi'd-dîn*, 1/150; Ümit Meriç, *İslâm'da Kılık Kıyafet ve Örtünme* (İstanbul: İSAV, 1987), 39; Kâsânî, *Bedâi'ü's-sanâ'i fi tertîbi's-şerâi'*, 7/329; Naskali, *Saç Kitabı*, 156; Hüseyin Baysa, *Geçmişten Günümüze Fıkḥi Açından Beden Estetizasyonu* (Ankara: Nobel Bilimsel Eserler, 2020), 83; Hatta bazı araştırmalar bu nevi kılların tenasül uzvu ile bir ilişkisi bulunduğunu, nitekim hunsa (çift organlı) olanların tam bir erkeklige sahip olmadıklarından sakal ve bıyıktan mahrum kaldıklarını ortaya koymaktadır. (Naskali, 156-157.)

⁹⁹ Ebû'l-Abbâs Şehâbeddîn Ahmed İbn Hacer el-Heytemî, *ez-Zevâcir an iktirâfi'l-kebâir* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1987), 2/341.

¹⁰⁰ Baysa, “Sakal Uzatma ve Bıyık Kısaltmanın Hükümüne İlişkin Görüşlerin Değerlendirilmesi”, 281.

erkekten de önce sakal ve bıyığını kesmesi beklenir. Dolayısıyla bu illetin hadislerde zikredilmemiş olması bunu zayıflatan bir unsur sayılmamalıdır.

Meseleyi fıkıh usulünde yer alan sedd-i zerâi' çerçevesinde incelemek de mümkündür. Meselâ “zinaya yaklaşmayın.”¹⁰¹ âyetinden hareketle fakihler, karşı cinsle to-kalaşmak, sohbet etmek, bir arada halvette bulunmak gibi kişiyi zinaya götürebilecek her türlü fiilin bu yasak kapsamına girdiğini belirtmektedirler. Dolayısıyla sakalın ke-silmesi hâlinde erkeğin kadına benzeyeceği hatta bıyığın da kesilmesiyle bu benzerliğin ziyadesiyle artacağını söylememiz yerinde olacaktır. Bu sebeple İslâm âlimleri henüz tüyü bitmemiş genç erkeklere şehvetle bakmanın, ittifakla haram olduğunu belirtmişlerdir.¹⁰²

3.1.5. Şiâr ve Vakâr İtibari ile Sakal

Sakal kesmenin câiz olmadığını savunanların görüşlerini temellendirdikleri di-ğer bir delil de sakalın İslâm'ın bir şiârı/sembolü,¹⁰³ kişinin vakarı ve ağır başlılığının¹⁰⁴ bir ifadesi olduğu şeklindeki iddialarıdır. Kur'ân-ı Kerîm ve hadis kaynaklarında şiâr te-rimi hac ibadeti sırasında Safâ, Merve,¹⁰⁵ Müzdelife'de vakfe ve telbiye getirme ibadet-leri için kullanılırken zamanla İslâm âlimleri şiâr-ı İslâm tabirini Kur'ân, Kâbe, peygam-ber, ezan, cuma, bayram,¹⁰⁶ cemaatle namaz¹⁰⁷ ve sünnet olma (hıtân) hatta sakalı da¹⁰⁸ kapsayacak şekilde tanımlamışlardır.¹⁰⁹ Bu sebeple fakihlerin çoğunluğu sakal bırak-mayı Müslümanların şiârı kabul etmişlerdir.¹¹⁰ Nitekim bazı âlimler *elfâz-ı küfür* ile ilgili kaleme aldıkları eserlerde sakala ve sarığa yapılan bir hakareti, dini hafife alma olarak değerlendiren bu cürmü işleyen kişiyi küfürle itham etmişlerdir.¹¹¹ Dolayısıyla sakal,

¹⁰¹ el-İsrâ 17/32.

¹⁰² İbn Abidîn, ۱/۴۰۷; Şehâbeddîn er-Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc şerhu'l-minhâc* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1984), 6/192; İbn Teymiyye, *el-Fetâvâ'l-kübrâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987), ۱/۲۸۵; ويحرم النظر إلى وجهها ، ووجه الأمر إذا شك في الشهوة ، أما بدونها فيباح ولو جمياً

¹⁰³ Halil Gönenç, *Günümüz Meselelerine Fetvalar* (İstanbul: İlim Yayınları, ts.), 2/173; *İslâm'da Kılık-Kıyafet Ör-tünme* (İstanbul: İSAV, 1991), 164.

¹⁰⁴ Ebû Tâlip, Muhammed b. Alî b. Atıyye el-Mekkî, *Kâtü'l-kulûb* (Kahire: Dâru Sâdır, 1310), 2/143.

¹⁰⁵ el-Bakara 2/158.

¹⁰⁶ İbn Abidîn, 6/751.

¹⁰⁷ Mevsîlî, Ebû'l-Fazl Mecdüddîn Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd, *el-İhtiyâr li-ta'lîl-i-muhtâr* (Haleb: Dâru'l-Fîhâ, 2020), 1/150.

¹⁰⁸ İbn Abidîn, 2/418.

¹⁰⁹ Mehmet Sait Özervarlı, “Şiâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/123-124.

¹¹⁰ Yalçın, “Sakal”, 36/1-2.

¹¹¹ İslamweb.net, “Fetva” (Erişim 1 Temmuz 2023).

“Allah’ın şîârlarına saygısızlık etmeyin”¹¹² “Kimler Allah’ın nişanesine hürmet ederse, bu o kişilerin kalplerinin takvasını ifade eder.”¹¹³ âyetleri kapsamında dinî bir şîâr olarak kabul edilerek kesilmemesi gerekir. Şayet sakal câhiliye toplumunun alışlagelen bir âdeti olmuş olsaydı Hz. Peygamberin, herkesin âdeten yapageldiği bir uygulama için “sakalınızı kesmeyin” şeklinde bir emrivakide bulunması abes olmaz mıydı? Nitekim bazı ilim adamları, Mekkelilerin sakal bırakmasını, Hz. İbrahim’in dininde yerleşik olan bir uygulamanın tezahürü olduğunu söylemektedir.¹¹⁴ Hz. Peygamber ise bu yerleşik uygulamayı bazı düzenlemeler getirerek devam ettirmiştir.

Mahmud Şeltût ve Muhammed Ebû Zehre¹¹⁵ gibi, sakalın İslâm’ın bir şîârı olmadığını aksine o günün yaygın toplumsal bir âdeti olduğunu ileri sürenler, meseleye birkaç noktadan hatalı yaklaşmaktadır. Meselâ sakalı, müşriklerin örfü saymaları başlı başına bir problem olarak durmaktadır. Zira Mekke müşrikleri -her ne kadar dinlerini tahrif etmiş olsalar da- Hz. İbrahim’den kalma sakal, bıyık, hac gibi özünden uzak bir takım şekilsel ritüelleri yaşamaktaydılar.¹¹⁶ Ayrıca gerek geçmiş peygamberlerin gerekse Hz. Peygamber ve sahâbenin hayatları boyu sakallarını kestiklerine ve bir tutamdan daha az kısalttıklarına dair herhangi bir rivayetin nakledilmemiş olması aslında sakal bırakmanın (kesmemenin) vücûbiyetini teyit etmektedir.¹¹⁷

Sakalın Mekke müşriklerinin âdeti olduğunu savunanların diğer bir yanılması da Hz. Peygamberin sakal ve bıyık hususundaki uyarılarına bütüncül olarak bakamamış olmalarından kaynaklanmaktadır. Zira hadislerde sakalları uzatmanın kişinin tercihine bırakılmadığı, aksine uzatıldığı; bıyıkların ise dudaklar görülecek şekilde kısa tutulmakla emredildiği anlaşılmaktadır.¹¹⁸ Ayrıca İbn Ömer’in (r.a), her hac ve umrede sakalının bir tutamdan fazlasını kestiği yönündeki rivayetleri¹¹⁹ ile İbrahim en-Nehaî’in “Akıllı olup da sakalını normal bir şekilde tutmayan kimseye şaşarım.” yönündeki uyarıları da bunu teyit etmektedir.¹²⁰ Dolayısıyla getirilen bu sınırlamalarla Müslümana ait sakal ve bıyık modeli, onu diğer din mensuplarından ayıran bir şîâr olmuştur. Hâlbuki gerek ehl-i kitap gerekse müşrikler için sakal ve bıyıklarda böyle bir düzenleme söz

¹¹² el-Mâide 5/2.

¹¹³ el-Hac 22/32.

¹¹⁴ Ali Ahmed, *el-Lihye fî Dav’i’l-Kur’ân ve’s-Sünne*, 20.

¹¹⁵ Muhammed b. Ahmed b. Mustafa, Ebû Zehra, *Fetâvâ*, thk. Muhammed Osman Şübeir (Dimaşk: Dâru’l-Kalem, 2006), 750.

¹¹⁶ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî tarihi’l-Arab kable’l-İslâm*, 4/610.

¹¹⁷ Kandehlevî, *Vücûbu ihfâi’l-lihye*, 15.

¹¹⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *el-Câmî’ li Ahkâmî’l-Kur’ân* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1964), 2/104.

¹¹⁹ Buhârî, “Libas”, 64.

¹²⁰ Ali Ahmed, *el-Lihye fî Dav’i’l-Kur’ân ve’s-Sünne*, 70; وقال النخعي: عجبْتُ لرجل عاقل طويل اللحية...

konusu değildir. Nitekim tüm dünyadaki farklı inanç sahipleri sakal ve bıyığa sahip ol-salar da bir kısmı sakallarını top sakal, bıyıklarını da dudaklarını tamamen örtecek hatta ağzına girecek şekilde bırakırken diğer bazıları sakallarını kesip sadece bıyıklarını uzat-maktadırlar. Geçmişte pek çok kültürde bir olgunluk, itibar ve vakar alameti kabul edi-len¹²¹ sakal, câhiliye Arap toplumunda da kabul gören bir olguydu. Öyle ki sakalı tıraş etmek, sahibine karşı büyük bir hakaret kabul edildiği gibi kişinin sakalını sağ eliyle kavrayarak yemin etmesi güçlü bir yemin sayılırdı.¹²² Nitekim örfümüzde kullanılagelen “Sakalından utan!”, “Sakalım yok ki sözüm dinlensin!”, “Akıl olmayınca ne yapsın sa-kal?”, “Sakalı ele vermek (kaptırmak)”, “Sakalı saydırmak” vb. pek çok deyim veya ata-sözü bu saygınlık ve vakarı ifade etmektedir.

Kısacası, geçmişte İslâm toplumlarında sakalın insan üzerinde bu denli psiko-sosyal etkisi hüsnükabul görmüşken batı kültürüyle kuşatılan modern dönemlerde, sa-kal ve bıyığı kesenlerin sayıca artmış olması (örf-i fâsîd) işlenen kabahati hafifletmeye-cektir. Bazı araştırmacılar, sakal kesmeyi çokça yaygın olmasına istinaden umûmü’l-belvâ kategorisinde değerlendirerek kişinin mürûetine zarar vermeyeceğini iddia etse de¹²³ zikrettiğimiz illetler çerçevesinde mürûetle ilgili kadim fetvaların daha isabetli ol-duğu anlaşılmaktadır.

3.2. Mekruh Görüşünü Savunanlar ve Delilleri

İslâm âlimlerinin pek çoğu âyet ve hadislerden hareketle, şeklen gayr-i müslim-lere benzemenin zamanla ruhen de benzemeye ve nihayetinde kültürel yozlaşmaya ve-sile olacağı kanaatine varmışlardır. Meselâ İbn Kesîr (ö. 774/1373), Bakara sûresi’nin 104. âyetinin kâfirlere ait bayramları kutlamanın, kılık kıyafet, söz ve fiilleri hususunda onlara benzemenin yasaklanması ile ilgili şiddetli bir tehdit içerdiğini ifade eder.¹²⁴

Hanefî, Mâlikî ve Hanbelîlerin çoğu¹²⁵ sakalı kökünden kesmenin haram oldu-ğunu savunurken¹²⁶ Mâlikîlerden Kâdî İyâz (ö. 544/1149)¹²⁷ ile özellikle müteahhirîn Şâfiî âlimleri tarafından tercih edilen ve mezhep içinde hâkim olan görüşe göre sakalı

¹²¹ Naskali, 31; Yalçın, “Sakal”, 36/1-2.

¹²² Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî tarihi’l-Arab kable’l-İslâm*, 4/609.

¹²³ Ahmet Yaman, “Fıkhın Sosyolojik Yürürlüğü Bağlamında Fetvada Değişim”, *Diyanet İlmî Dergi* 50/2 (Aralık 2014), 7-21.

¹²⁴ Ebu’l-Fedâ İsmâîl b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm* (Kahire: Tayyibe, 1999), 1/374.

¹²⁵ Cezîrî, *el-Fıkhü ala’l-mezâhibi’l-erba’a*, 2/45-46; Zeydân, *el-Mufasssal fî ahkâmî’l-mer’e ve’l-beytü’l-müslim fî’ş-şeriatî’l-İslâmiyye*, 1/58.

¹²⁶ Râzihî, *el-Câmi’ fî ahkâmî’l-lihye*, 69; Mahmûd b. Muhammed b. Ahmed Subkî, *el-Menhelü’l-azbi’l-mevrûd*, 1/186; *فَلَذَلِكَ كَانَ حَلَقَ اللَّحْيَةِ مُحَرَّمًا عِنْدَ أُمَّةِ الْمُسْلِمِينَ الْمُجْتَهِدِينَ أَبِي حَنِيفَةَ وَمَالِكٍ وَالشَّافِعِي وَأَحْمَدَ وَغَيْرِهِمْ*

¹²⁷ Kâdî İyâz, Ebü’l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî, *İkmâlü’l-mu’lim bi fevâidi Müslim* (Mısır: Dâru’l-Vefâ, 1998), 2/64.

görüşünü tercih ettiğini nakletmektedir.¹³⁵ Aynı şekilde kaynaklarda sakalın kesilmesini haram görenler arasında İsnevî (ö. 772/1370), Demîrî (ö. 808/1405), İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567)¹³⁶, Zeynüddîn el-Melîbârî (ö. 987/1579)¹³⁷, Ahmed b. Kâsım Abbâdî (ö. 994/1586)¹³⁸, Kalyûbî (ö. 1069/1659)¹³⁹ ve Abdulhamid eş-Şîrvânî (ö. 1301/1884)¹⁴⁰ gibi âlimlerin adı da zikredilmektedir.

Şâfiî mezhebi asıl itibarıyla lafızcı bir fıkıh anlayışına sahip olmakla birlikte mezkûr ifadenin hangi karineye binaen “tenzîhen mekruh”a hamledildiği bilgisine ulaşamadığımızı belirtmek isteriz. Ayrıca mezhep içinde mekruh görüşü savunan Nevevî ve İbn Hacer’in Şâfiî’nin zikri geçen “لا يجوز” ifadesini tenzîhen mekruh şeklinde yorumladıkları bilgisine de rastlayamadık. Zira böyle bir yorum yapacak olsalardı bu hususta benzer bir meseleyi de delil getirmeleri beklenirdi.

Bu sebeple emir ve nehiy lafızlarının hükme delâleti konusu ile fakihlerin haram hükmü hususundaki çekincelerine dair yaklaşımlarını inceleme zarureti doğmuştur. Emir sîgasıyla ilgili tartışmalara daha önce değinildiği için bu bölümde son iki madde hususundaki ihtilaflar üzerinde durmaya çalışacağız.

3.2.1. “Kerâhet/Mekruh” Kavramı Hususundaki Yaklaşım

Sakal kesmenin mekruh olduğunu savunan Şâfiîlerin tercih sebeplerinden biri de konuyla ilgili Gazzâlî’nin ifadelerinde mutlak olarak zikredilen “kerâhet” lafzının hükme delâleti hususundaki yaklaşımlarıdır. Çoğunluğun bu konuda mutlak olarak zikredilen kerâhet lafzını “tenzîhen mekruh” olarak yorumladıkları görülmektedir. Kuşkusuz bunda Gazzâlî (ö. 505/1111), Râfî (ö. 623/1226), Nevevî (ö. 676/1277) ve İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) gibi mezhebin ileri gelen müteahhirîn fakihlerinin etkisi büyüktür. Bununla birlikte mezhep içinde sayıları pek de azımsanmayacak bir kısım fukahânın mezkûr görüşe katılmadıkları aksine cumhurun “haram” görüşünü tercih ettikleri görülmektedir.

¹³⁵ Muhammed b. Şettâ Dimyâtî, *Hâşiyetü lîneti’t-Tâlibîn*, 2/340; وأستاذہ: وكذا الحليمي في شعب الإيمان، وأستاذہ: قال الزركشي، وكذا الحليمي في شعب الإيمان، وأستاذہ: وقال الأذري: الصواب تحريم حلقها جملة؛ لغير علة بها

¹³⁶ İbn Hacer el-Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şehâbeddîn Ahmed, *Tuhfetü'l-muhtâc bi-Şerhi'l-Minhâc* (Beyrut: Dâru'z-Ziyâ, 2020), 9/754.

¹³⁷ Zeynüddîn b. Abdilazîz b. Zeyniddîn b. Alî Melîbârî, *Fethü'l-mu'în bi-Şerhi Kurretü'l-ayn; Kurretü'l-ayn bi-mühimmâtî'd-dîn* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2010), 305.

¹³⁸ Abdülhamid eş-Şîrvânî İbn Kâsım Şihâbüddîn Ahmed b. Kâsım Abbâdî, *Havâşî alâ tuhfeti'l-muhtâc bi-Şerhi'l-minhâc* (Kahire: Dâru'l-Fikr, ts.), 9/376.

¹³⁹ Kalyûbî, *Hâşiyetü Kalyûbî*, 4/206.

¹⁴⁰ fromidlib.com, “Tahrir” (Erişim 30 Kasım 2024).

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Şâfiî mezhebinde sakal kesmenin (Hanefîlerce kullanılan tenzîhen mekruha denk) mekruh olduğunu savunanlar, İmam Gazzâlî'nin *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*'de sarfettiği bazı sözlerini delil olarak ileri sürmektedirler. Mesela İmam Nevevî (ö. 676/1277) *el-Mecmû*'da bunu şöyle ifade etmektedir:

ذَكَرَ أَبُو طَالِبٍ الْمَكِّيُّ فِي قُوتِ الْقُلُوبِ ثُمَّ الْغَزَالِيُّ فِي الْإِحْيَاءِ فِي اللَّحْيَةِ عَشْرَ خِصَالٍ مَكْرُوهَةٍ

Ebû Tâlip el-Mekkî (ö. 386/996), *Kûtü'l-ḫulûb* adlı eserinde daha sonra da Gazzâlî (ö. 505/1111) *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*'de sakal hususunda on mekruh bulunduğunu zikretmiştir.¹⁴¹

İmam Nevevî, mezkûr ifadesinde Mâlikî mezhebinden Ebû Tâlip el-Mekkî¹⁴² ile Şâfiî mezhebinden Gazzâlî'nin konuya dair görüşlerini nakletmesi ve bu iki âlimden önce herhangi bir âlimi referans göstermemiş olması, sakalın kesilmesi hususunda “mekruh” tabirini ilk kullananın, Şâfiîlerden İmam Gazzâlî olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu durum İmam Şâfiî'nin mekruh görüşünde olmadığını da bir ispatıdır. Şayet öyle olmuş olsaydı Nevevî'nin bu görüşü Gazzâlî'den önce İmam Şâfiî'ye nisbet etmesi beklenirdi.

Ebû Tâlip el-Mekkî mezkûr kitabında sakalla ilgili bölüme “ذكر ما في اللحية من...” “*Sakalla ilgili günah ve bid'atlar*” şeklinde bir başlık attıktan sonra “وَمِنْ الْبِدَعِ الْمُخْدَعَةِ اثْنَتَا عَشْرَةَ خَصْلَةً بَعْضُهَا أَكْبَرُ مِنْ بَعْضٍ وَكُلُّهَا مَكْرُوهَةٌ” “*Sakal hususunda bazılarından daha büyük on iki haslet, sonradan ortaya çıkan bid'atlere dendir. Tamamı mekruhtur.*”¹⁴³ ifadesini getirmesi “mekruh” kavramını haramları da içine alan genel manada kullandığı anlaşılmaktadır. Zira Hz. Peygamber'in (s.a) “*İslâm'a sonradan eklenen şeyler bid'attır, bütün bid'atlar ise dalâlettir, sapıklıktır ve her sapıklığın bedeli ateştir.*”¹⁴⁴ şeklindeki pek çok rivayette “*bid'at*”, “*dalâlet*” ve “*ateş*”i gerektiren bir fiil olarak nitelendirmesi sakal kesme ameliyesinin “tenzîhen mekruh”tan ağır, en hafifiyle (Hanefîlerdeki tahrîmen mekruha denk) mekruh hükmünde olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Ebû Tâlip el-Mekkî'nin sakal kesmeyi “tenzîhen mekruh”tan ziyade “tahrîmen mekruh” veya “haram” gördüğü anlaşılmaktadır.

¹⁴¹ Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l Mühezzeb* (Beyrut: Dâru'l-Fıkr ts.), 1/291-192.

¹⁴² Bilal Saklan, “Ebû Tâlip el-Mekkî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/239-240.

¹⁴³ Ebû Tâlip Muhammed b. Alî b. Atıyye el-Mekkî, *Kûtü'l-ḫulûb* (Kahire: Dâru Sâdır, 1310), 2/142-143.

¹⁴⁴ Müslim, “Cum'a”, 43; Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 6.

İmam Gazzâlî, *İhyâ's*ının pek çok yerinde¹⁴⁵ olduğu gibi sakal meselesinde de Ebû Tâlip el-Mekkî'nin mezkûr görüşünü benimsediği ve daha sistematik bir şekilde özetleyerek naklettiği görülmektedir. Dolayısıyla Şâfiî mezhebindeki mekruh görüşün kaynağı olarak gösterilen Gazzâlî'nin bu ifadelerini incelememiz gerekmektedir.

وَفِي الْحَيَةِ عَشْرُ خِصَالٍ مَكْرُوهَةٍ بَعْضُهَا أَشَدُّ مِنْ بَعْضٍ وَهُوَ خِصَابُهَا بِالسَّوَادِ وَتَبْيِضُهَا بِالْكِبْرِيْتِ وَتَنْقِيشُهَا مِنَ الشَّيْبِ وَالتَّقْصَانُ مِنْهَا وَالزِّيَادَةُ وَتَسْرِيحُهَا تَصْنَعًا لِأَجْلِ الرِّبَاءِ وَتَرْكُهَا شَعْنَةً وَالنَّظَرُ إِلَى سَوَادِهَا عَجَبًا بِالشَّبَابِ وَإِلَى بَيَاضِهَا تَكْبَرًا بِغُلُوِّ السِّنِّ وَخِصَابُهَا بِالْحُمْرَةِ وَالضُّفْرَةِ مِنْ غَيْرِ نَيْتَةٍ تَشْبُهُهَا بِالصَّالِحِينَ.

Sakal hususunda bir kısmı diğerinden daha şiddetli/kuvvetli on mekruh bulunmaktadır.

1. Sakalı siyaha boyamak 2. Kükürt maddesiyle beyaz renge boyamak 3. Ağaranları koparmak 4. Sakalı eksiltmek 5. Sakal eklemek, 6. Riya (yani zâhid görünmek) kastıyla sakalı serbest bırakmak 7. Dağınık bırakmak 8. Genç görünme tutkusuyla sakalın siyahına bakmak/itina etmek 9. Yaşlılıkla iftihar etme (kibirlenme) gayesiyle sakalın beyazına bakmak/itina etmek 10. Salih kimselere benzeme kastı olmaksızın sakalı kırmızı veya sarıya boyamak.¹⁴⁶

Gazzâlî bu naklinde, Ebû Tâlip el-Mekkî'nin on iki hususunu on maddede toplamış ve bunlar arasında kerâhet dereceleri olduğuna değinmiştir. Buna rağmen “*Sakalla ilgili günah ve bid'atler*” şeklindeki ilk cümlesini aktarmaması oldukça önemli bir ayrıntı olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira bu kısım meselenin en can alıcı noktasıdır. Ayrıca İmam Nevevî ve Askalânî'nin konuyu aynı başlıkla aktarmamış olmaları da oldukça dikkat çekicidir.

Buna ilaveten mekruhlar arasındaki derece farklılığına işaret eden ibarenin bu iki âlim tarafından yer yer eksik aktarıldığına da şahit oluyoruz. Şöyle ki İmam Nevevî, Gazzâlî'nin mezkûr ibaresini naklederken (بَعْضُهَا أَشَدُّ قُبْحًا مِنْ بَعْضٍ) kısmını *Şerhu'l-Müslim*'de zikrettiği¹⁴⁷ halde, *Ravzatü't-Tâlibîn*'de yer vermemiştir.¹⁴⁸ Ayrıca Nevevî'nin *Şerhu'l-Müslim*'de naklettiği mezkûr ibarede geçen kubh (قُبْحًا) lafzı aslında sakal kesmenin haramlılığını da içinde barındıran genel bir manada kullandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Nevevî'nin kendisi *Ravzatü't-Tâlibîn*'de mescidde bir kap içine idrar yapmanın aynı yerde kan aldirmaktan daha çirkin olduğunu bildirirken (...أَفْبَحُ مِنَ الْفُصْدِ) ifadesini

¹⁴⁵ Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed el-Leknevî, *el-Ecvibetü'l-fâzile li'l-es'ileti'l-aşeretü'l-kâmile*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde (Haleb: Mektebü'l-Matbuati'l-İslamiyye, 1964), 118.

¹⁴⁶ Gazzâlî, *İhyâu 'ulûmî'd-dîn*, 1/١٤٣.

¹⁴⁷ Nevevî, *Şerhu'l-Müslim*, ٢/149.

¹⁴⁸ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürf en-Nevevî, *Ravzatü't-Tâlibîn* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1991), 3/234.

“haram” manasında kullanmıştır. Ayrıca usulcülerin “kabîh” ve “estakbihuhû (kabîh görüyorum)” lafızlarını çoğunlukla “haram” manasında kullandığı bilinmektedir.¹⁴⁹

Bunu teyit eden diğer bu husus da Nevevî'nin, *Şerhu'l-Müslim*'de on mekruhun ilkinin zikrederken (إِخْدَاهَا خَضَائِبَهَا بِالسَّوَادِ إِلَّا لِعَرَضِ الْجِهَادِ) sakalı siyaha boyamanın savaş/cihad hali dışında mekruh olduğu yönündeki ifadesidir. Zira sakalı boyamak tenzîhen mekruh bir fiil olmuş olsaydı cevaz halinin cihad gibi önemli durumla istisna edilmesine gerek duyulmazdı. Dolayısıyla burada kullanılan “kerâhet” teriminin haram manasını da içerdiği anlaşılmaktadır. Nitekim Şâfiî kaynaklarında sakalın cihadın dışında siyaha boyanmasının haram olduğu açıkça bildirilmektedir.¹⁵⁰ Yine özellikle 6. madde de “riyâ” kastıyla sakalı serbest bırakmak ile 9. madde de ifade edildiği gibi “kibirlenme” maksadıyla sakalın beyazlarına bakma veya itina etme fiili de haram bir durumdur. Dolayısıyla Gazzâlî'nin burada kullandığı mekruh kavramının tenzîhen mekruhla sınırlı kalmayıp bazı haram fiillere de şamil olduğu anlaşılmaktadır. Bu da sakal kesmenin tenzîhen mekruh olduğu yönündeki iddianın oldukça zayıf kaldığı gerçeğini ortaya koymaktadır. Ayrıca sakalı siyaha boyayarak insanları aldatmak, sakalı keserek aldatmaktan daha hafif kaldığı düşünülürse, sakalı tamamen kesmenin, bu sayılan mekruhlardan daha büyük bir kerâhet içerdiği açıkça anlaşılmaktadır.

Dikkat çeken diğer bir husus da Gazzâlî'nin sakalla ilgili sıraladığı on husus arasında, “sakalı kesmek” manasında yaygın olarak kullanılan halk (حلق) veya kat' (قطع) şeklinde herhangi bir terim kullanmamış olmasıdır. Gazzâlî sadece 4. maddede وَالْقُضَانُ مِنْهَا “sakalı eksiltmek” ifadesini kullanmaktadır ki bundan sakalı kesmek değil belki kısa tutmanın mekruh olduğu manası çıkarılabilir. Muhtemelen Nevevî ve İbn Hacer'in bu ifadeyi sakalı kesmek/halk (حلق) manasında yorumladıkları anlaşılmaktadır. Halbuki bu kelimenin fıkḥ literatüründe halk (حلق) veya kat' (قطع) manasında kullanıldığına rastlanmamaktadır. Nitekim diğer âlimler gibi Nevevî de *Şerhu'l-Müslim*'de “sakal kesme” manasında (حلق) fiilini kullanmaktadır.

Gazzâlî'nin mezkûr on mekruh arasında hafiften ağıra doğru bir tertibin olduğunu belirtmesi bir anlamda sakal kesmenin en hafifiyle “tenzîhen mekruh”tan daha ağır bir hüküm olduğunu ortaya koymaktadır. Zira sakalın “boyanması”, “tek tük beyaz kılların yolunması” veya “sakalın dağınık bırakılması” gibi kısmî değişiklikler sakalın tamamen ortadan kaldırılması işleminden daha hafif tasarruflardır. Bunu vurmanın, öf

¹⁴⁹ Uğur Bekir Dilek, *İslam Hukuk Metodolojisinde Teklifi Hüküm Terimleri (Doğuşu-Gelişmesi-Terimleşmesi)* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 134.

¹⁵⁰ Remlî, *el-Fetâvâ*, 2/27; Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverîdî, *el-Hâvi'l-kebîr Şerhu Muhtasari'l-Müzenî* (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye, 1994), 2/257; وَمَحْظُورُ السَّوَادِ إِلَّا أَنْ يَكُونَ فِي جِهَادِ الْعَدُوِّ

demeye nispetle evleviyetle haram olmasına benzetebiliriz. Yine “*Genç görünme maksadıyla sakalı siyaha boyama*” şeklindeki sekizinci maddeye bakıldığında, bu fiilin mekruh olmasındaki illetin “genç kalma” tutkusu olduğu belirtilmektedir. Oysaki aynı psikolojik duygunun sakalın tamamen kazınması ameliyesinde daha şiddetli olduğu aşîkârdır. Bu da sakal kesmenin diğer mekruhlara nispetle daha şiddetli olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Ayrıca Gazzâlî’nin yukarıda sıraladığı on maddenin şerhinde kullandığı bazı ifadelerin, mezkûr iddiamızı teyit ettiği görülmektedir. Meselâ “keyfî olarak kısmen veya tamamen sakalı yolmanın *hilkati deġiştirme* ve *bid’at* bir amel olduğu” yönündeki sözleri¹⁵¹ aslında onun bununla en azından “tenzîhen mekruh” kavramından daha şiddetli olduğunu ima ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim “Hz. Peygamber (s.a) güzelleşme/estetik kastıyla dövme yapan ve yaptıran, kaşlarından (yüzünden tüy) alan, aldırان ve dişlerini seyreltip incelten kadınlara, Allah’ın yarattığına müdahale edenlere, Allah lânet etmiştir.”¹⁵² mealindeki benzer işlemler “hilkat deġiştirme” ameliyesi sayıldığından “haram” görülmüştür.

Gazzâlî’nin ilgili yerde, Hz. Ömer, Ömer b. Abdülaziz ve Medine kadısı İbn Ebû Leylâ’nın, sakalını yolarların şahitliklerini reddettiğine¹⁵³ dair bazı nakillerde bulunmuş olması aslında sahâbe ve tâbiînin sakalın hükmü hususundaki görüşlerini yansıtmaması bakımından önem arz etmektedir. Ayrıca İslâm âlimlerinin çoğunluğu, şahidin adil¹⁵⁴ yani şeriatla vâcib ve müstehab olan şeyleri gözetmesini ve haram ile mekruhlardan sakınmasını şart koşmuşlardır.¹⁵⁵ Dolayısıyla Hz. Ömer ve diğerlerinin bu tavrı, sakal kesme fiilinin Şâfiîler nazarında da “haram” veya en azından “tahrîmen mekruh” olması gerektiğine delâlet etmektedir. Ayrıca Gazzâlî’nin sakalsız gençlere benzeme kastıyla sakal yolma işini “büyük bir münker”¹⁵⁶ olarak tanımlaması, sakalı kökünden kesmenin tenzîhen mekruhtan daha büyük bir mekruh olduğunu teyit etmektedir.

Şâfiîlerden Zekeriyâ el-Ensârî (ö. 926/1520), sakalları yeni bitenlerin bu tüylelerini koparmasını veya kesmesini mekruh gördüğünü ifade ederken genel manada sakal kesme konusuna deġindiğine rastlayamadık.¹⁵⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*’de sakaldaki beyaz tüylerin koparılmasını mekruh görmekle birlikte, sakalın tamamen kesilmesi

¹⁵¹ Gazzâlî, *İhyâu ‘ulûmi’l-dîn*, 1/144; وذلك مكروه ومشوه للخلقة ونف الفئكين بدعة

¹⁵² Buhârî, “Tefsir”, 4, “Libâs”, 83, 85, 87; Müslim, “Libâs”, 115, 117, 119.

¹⁵³ Gazzâlî, *İhyâu ‘ulûmi’l-dîn*, 1/144.

¹⁵⁴ el-Bakara 2/282; el-Mâide 5/106; et-Talâk 65/2.

¹⁵⁵ İbn Rüşd, *el-Bidâye, Bidâyetü’l-müctehid ve nihâyetü’l-muktesid* (Beyrut: Dâru’l-Marife, 1997), 4/308.

¹⁵⁶ Gazzâlî, *İhyâu ‘ulûmi’l-dîn*, 1/144; وأما تنفها في أول النبات تشبهاً بالمزود فمن المنكرات الكبار

¹⁵⁷ Ebû Yahyâ Zeynüddîn Zekeriyâ b. Muhammed b. Ahmed es-Süneykî el-Ensârî el-Hazrecî, *Esne’l-metâlib şerhu Ravzi’t-tâlib* (Mısır: Dâru’l-Küttâbi’l-İslâmî, 2009), 1/551; وَيُكْرَهُ (تَنْفُهَا) أَيُّ الْبَحْيَةِ أَوَّلَ طُلُوعِهَا

hususunda net bir görüş ifade etmediği anlaşılmaktadır. Fakat Nevevî'nin sakaldaki beyaz tüylerin alınmasını haram gördüğünü aktarmaktadır.¹⁵⁸ Aslında Nevevî'nin sakalın beyazlarının alınmasını haram görmesi sakalın kesilmesini evleviyetle haram gördüğünün bir ifadesidir. Zira beyazların alınmasındaki yasağın illeti genç görünmektir. Bu ise sakalın tamamen kesilmesinde daha barizdir. İbn Hacer de Gazzâlî'nin ibaresini kısmen nakletmiş ve yukarıda yaptığımız itirazlardan hiçbirine değinmemiştir. Ayrıca onun pek çok meselede olduğu gibi, selefleri Nevevî ve Râfiî'yi takip ettiği dikkate alındığında kendisinin de mekruh ifadesiyle haramı kastetmiş olması ihtimali oldukça yüksektir.

Kısacası Gazzâlî'nin sakal hususunda sıraladığı on madde arasında Şâfiî mezhebinde “haram” kabul edilen fiiller de yer almasına rağmen Nevevî ve İbn Hacer'in Gazzâlî'nin kullanmış olduğu mezkûr “kerâhet” kavramını olduğu gibi naklettikleri, mekruhlardaki farklılıklara değinmedikleri görülmektedir. Daha sonra gelen mezhep âlimlerinin de aynı minval üzere meseleyi derinlemesine tetkik etmeden “tenzîhen mekruh” olarak kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Nitekim fıkhîta bu türden uygulamalara şahit olmak mümkündür. Meselâ Kevserî, Ebû Hanîfe'nin bazen Kâdî Şüreyh ve İbrâhim en-Nehaî gibi fakihlerin içtihatlarını, delillerini tetkik etmeden aldığını bildirmektedir.¹⁵⁹

Özetle ifade etmek gerekirse her ne kadar Gazzâlî'nin sakalın kesilmesini “tenzîhen mekruh” saydığı, daha sonra gelen Nevevî, İbn Hacer ve Şehâbeddîn er-Remlî'nin¹⁶⁰ (ö. 957) bu görüşü onayladığı ve mezhep içinde bu görüşün hâkim olduğu iddia edilse de zikrettiğimiz zaviyelerden bakıldığında mezkûr âlimlerin “mekruh” lafzıyla “haram” bir fiili kastetmiş olmaları ihtimali ağırlık kazanmaktadır.

3.2.2. “Haram” Hükümü Hususundaki Çekince

Şâfiî mezhebinde sakal kesmenin “tenzîhen mekruh” olarak değerlendirilmesi hususunda yukarıda zikredilen sebeplere, mezkûr fakihlerin “haram” hükmü verme konusundaki çekinceli yaklaşımlarını da ilave etmemiz mümkündür. Nitekim ilk dönem bazı fakihlerin, “Dillerinizin söylediği yalana istinaden ‘Bu helaldir, şu da haramdır’ demeyin!...”¹⁶¹ mealindeki benzer âyetlerden hareketle pek çok fıkıhî meselede “haram” lafzı yerinde “mekrûh” kavramını tercih ettikleri görülmektedir. Mesela Şâfiî fukahâsından Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210) fakihlerin “mekruh” kelimesini tenzîhen mekruh,

¹⁵⁸ Ebû'l-Fazl Şehâbeddîn Ahmed İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rîfe, ts.), 10/350; وَذَكَرَ النَّوَوِيُّ عَنِ الْعَزَالِيِّ وَهُوَ فِي ذَلِكَ تَابِعٌ لِأَبِي طَالِبٍ الْمَكِّيِّ فِي الْقَوْبِ

¹⁵⁹ Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Makâlât* (Kahire: Dâru's-Selâm, 2007), 157; Muhammed Saîd Sâğircî, *el-Fıkhu'l-Haneî ve edilletüh* (Dımaşk: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 2000), 3/136.

¹⁶⁰ Şihâbüddîn Ahmed b. Ahmed b. Hamza er-Remlî, *el-Fetâvâ* (b.y.: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.), 4/69.

¹⁶¹ en-Nahl 16/116.

haram ve terkü'l-evlâ olmak üzere üç manada kullandıklarını hatta İmam Şâfiî'nin (تَرْكُهُ) terimini çoğu zaman “haram” yerinde kullandığını bildirmektedir.¹⁶²

İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) ise müçtehit imamların haram lafzını kullanma hususundaki çekincelerinden dolayı yer yer “mekruh” kavramını kullandıklarını fakat daha sonra gelen âlimlerin bu terimi hafiflettiklerini ve tenzîhen mekruh hatta bazılarının bunu terkü'l-evlâ/hilâfü'l-evlâ (yasaklanmamış da olsa en uygun olanın terkedilmesi) şeklinde anlayarak büyük bir hataya düştüklerini belirtmektedir.¹⁶³ Meselâ İmam Muhammed (ö. 189/805) *el-Muvatta'* rivayetinde müt'a nikahının hükmü hususunda (الْمُتْعَةُ مَكْرُوهَةٌ، فَلَا يَنْبَغِي) ifadesinde “mekruh” terimini “haram” manasında kullanmıştır.¹⁶⁴ Yine faizli işlemler ile şarap, domuz ve meyte satışı hususunda kullandığı mekruh kavramı bu türdendir.¹⁶⁵ Nitekim Hanefî mezhebinde “mekruh” kavramı mutlak zikredildiğinde İmam Muhammed'e göre “haram”, Şeyhayn'e göre ise harama yakın bir hüküm ifade etmektedir.¹⁶⁶

Benzer uygulamaları Mâlikî mezhebinde görmek de mümkündür. Nitekim İbn Abdilber, *Câmiu'l-beyân*'da İmam Mâlik'ten (ö. 179/795) rivayetle, selef âlimlerinin haram veya helal hüküm verme konusunda ihtiyatlı davrandıklarını, bunun yerine “kerih görüyoruz (نَكْرَهُ)” veya “bunu güzel görüyoruz (نَرَى هَذَا حَسَنًا)” ifadelerini kullandıklarını nakletmektedir.¹⁶⁷ Yine İmam Mâlik'e satranç oyunu ile ilgili sorulduğunda mekruh gördüğünü bildirmiştir.¹⁶⁸ Fakat sonraki dönem Mâlikîlerin bir kısmı aynı şekilde “mekruh” olarak algılarken çoğunluğunun bu ifadeyi “haram” olarak kabullendiği görülmektedir.¹⁶⁹

¹⁶² Fahreddin er-Râzî, Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *el-Maḥşûl* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997), 1/104.

¹⁶³ İbn Kayyim el-Cevziyye Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkî el-Hanbelî. *İ'lâmü'l-muvakkı'în* (Cidde: Dâru İbni'l-Cevzî, 1423.), 2/75.

¹⁶⁴ Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad, *Fethu'l-Mugattâ şerhu'l-Muvattâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2018), 2/374.

¹⁶⁵ Şeybânî, Muhammed b. Hasan b. Ferkad *el-Asl* (thk. Mehmet Boynukalın) (Dâru İbn Hazm, Beyrut: 1433/2012), Mukaddime, 263.

¹⁶⁶ İbn Abidin, *Reddû'l-muhtâr*, 2/161.

¹⁶⁷ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fazlihi* (Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1968), 2/179.

¹⁶⁸ Sahnûn, Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd b. Habîb et-Tenûhî, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2018), 4/19.

¹⁶⁹ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *el-İstizkâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 8/462; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkı'în*, 2/79; Benzer örnekler için bkz. Uğur Bekir Dilek, *İslam Hukuk Metodolojisinde Teklifi Hüküm Terimleri* (Doğuşu-Gelişmesi-Terimleşmesi) (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 143-149.

Mezkûr örneklere bakıldığında, Gazzâlî'nin, Ebû Tâlip el-Mekkî'nin sakal hususundaki görüşünü naklederken "haram" hükmünü verme hususunda çekinceli davranmış, bu yüzden "mekruh" terimini kullanmış olabileceği ihtimali kuvvetlenmektedir. Mezkûr gerekçelere istinaden olsa gerek ki Câdelhak (ö. 1996)¹⁷⁰, Seyyid Sâbık (ö. 2000)¹⁷¹, Gumârî (ö. 1997), Vehbe Zuhaylî (ö. 2015)¹⁷² ve Yûsuf el-Kardâvî¹⁷³ (ö. 2022) gibi farklı mezheplere müntesip muasır bazı âlimlerin de "tenzîhen mekruh" görüşünü benimsedikleri görülmektedir.

Bu fetvaya istinaden Şâfiî mezhebinin hâkim olduğu muhitlerde sakal bırakmanın sünnet olduğu, kesmenin de tenzîhen mekruh olduğu kanaati yaygınlık kazanmıştır. Meselâ Şâfiî mezhebi müntesibi olduğu bilinen Said Nursî yaşadığı dönemde "Said cuma namazına gelmiyor, sakal bırakmıyor" şeklindeki tenkitlere verdiği bir kısım cevaplar buna örnek olarak verilebilir. Dolayısıyla onun sakal hususundaki şu sözlerini değerlendirmemiz yerinde olacaktır.

Sakal meselesi ise: Bu bir sünnettir. Hocalara mahsus değildir. Bu millete yüzde doksan sakalsız olanların içinde küçükten beri sakalsız bulundum. Bu yirmi senedir bana resmî hücumlarda bazı arkadaşlarımın sakallarını kestirmeleriyle, benim sakal bırakmadığım bir hikmet, bir inâyet-i ilâhiye olduğunu ispat etti. Eğer sakal olsaydı tıraş edilseydi, Risale-i Nur'a büyük bir zarardı. Çünkü ölecektim, dayanamayacaktım.

*Bazı âlimler "Sakalı tıraş etmek câiz değildir" demişler. Muradları sakalı bıraktıktan sonra tıraş etmek haramdır demektir. Yoksa hiç bırakmayan, bir sünneti terk etmiş olur. Fakat bu zamanda, dehşetli pek çok günah-ı kebirden çekinmek için, bu terk-i sünnete mukabil, Risale-i Nur'un irşadiyle, yirmi sene haps-i münferid hükmünde işkenceli bir hayat geçirdik; inşallah o sünnetin terkine bir kefarettir.*¹⁷⁴

Said Nursî yukarıdaki ifadelerinde, sakalını neden kestiğinin gerekçelerini sıralarken öncelikle sakal bırakmayı sünnet olarak kabul ettiğini açıkça beyan ettikten sonra, yettiği çevrenin yüzde doksanın sakalsız olduğunu söylemektedir. Said Nursî'nin ifade ettiği "yüzde doksanın sakalsız olduğu" iddiasının mübalağa içerdiği kanaatini taşımaktayız. Said Nursî ayrıca sakalının olması halinde Risale-i Nur'un büyük bir zarara uğrayacağı gibi zannî bir bilgiyi mazeret olarak ileri sürmesi yerinde değildir. Zira geleceğe matuf emr-i ilâhiyeyi ancak Allah Teâla bilebilir. Kaldı ki sakalın

¹⁷⁰ Mukatel. Bazı Çağdaş Bilim Adamlarında Fetvâ Örnekleri (Erişim: 5 Temmuz 2023).

¹⁷¹ Seyyid Sâbık, *Fıkhü's-sünne* (Beyrut: Dâru'l-kitâbî'l-Arabî, 1985), 1/38.

¹⁷² Vehbe b. Mustafa ez-Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve edilletuh* (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1985), 4/2659; فلا شك بأنه سنة مطلوبة

¹⁷³ Yûsuf el-Kardâvî, *el-Helâl ve'l-Haram* (Kuveyt: İttihâdü'l-İslâmî el-Alemî, 1978), 81-82.

¹⁷⁴ Bediüzzaman Said Nursî, *Emirdağ Lahikası-I* (İstanbul: Rnk Neşriyat, 2008), 51.

kesilmeyip mücadele edilmesi halinde farklı ilâhî lütuflara mazhar olması da mümkündür. Ayrıca ifadesinde sakalının kesilmesine dayanamayacağını, öleceğini belirtmesi de oldukça manidardır. Sormak gerekir acaba sakalı başkalarının cebren kesmesi mi insanı kahreder, öldürür yoksa her gün kendisinin kesmesi mi?

Said Nursî'nin “Bazı âlimler ‘sakalı tıraş etmek câiz değildir.’ demişler.” şeklindeki sözleri de maalesef problemlili görünmektedir. Zira “Görüşler” kısmında belirttiğimiz üzere âlimlerin çoğunluğu sakalın kesilmesini câiz görmemektedir. “Bazı âlimler” ifadesi Türkçe’de çoğunluğun aksine azınlığı ifade etmektedir. Said Nursî'nin “Muradları sakalı bıraktıktan sonra tıraş etmek haramdır, demektir. Yoksa hiç bırakmayan, bir sünneti terk etmiş olur.” şeklindeki ifadesi de isabetli görünmemektedir. Çünkü ne sünnette ne sahâbe uygulamasında ne de İslâm âlimlerinde böyle bir yoruma rastlayabildik. Böyle bir şeyi iddia etmek ispatını zaruri kılmaktadır. Zira zikredildiği üzere âlimlerin çoğunluğuna göre hangi surette olursa olsun sakalın kesilmesi/kazınması haram veya tahrîmen mekruhtur.

Tüm bu değerlendirmelerimiz ışığında Said Nursî'nin görüşlerini benimseyen bazı çevrelerin “Dolayısıyla sakalı tıraş etmek câizdir. Cevazı bulunan bir meselede Bediüzzaman'ın içtihadına uymak ise müstahsendir.”¹⁷⁵ şeklinde usûl-i fıkha aykırı çıkarımlarda bulunmaları kanaatimizce isabetsiz bir yaklaşımdır. İmam Şâfiî'nin de dahil olduğu çoğunluğun haram veya tahrîmen mekruh olarak hükmettiği bir meselede mezhebe müntesip bir âlime -kendisinin de tasvip etmeyeceği- müçtehit vasfı atfedilerek sakal kesmeyi câiz göstermek, açıkçası hakikati saptırmaktan başka bir şey değildir. Hâlbuki asıl itibarıyla sakal, hükmü sünnet tariki ile sabit olan bir emirdir. Nitekim fıkhıta benzer şekilde sabit olan hükümler yer almaktadır. Mesela vitir namazının hükmü sünnet yoluyla sabit olan bir vâciptir.¹⁷⁶ Dolayısıyla ilgili rivayetlerde sakalın kesilmesinin nehyedildiği, serbest bırakılmasının ise emredildiği anlaşılmaktadır.

Kısacası her ne kadar Said Nursî sürgün dönemlerini sakalını kesmesine mazeret olarak öne sürse de fikhî açıdan geçerli bir illet sayılamayacağı anlaşılmaktadır. Şayet kendisi bıraktığı halde başkaları cebren sakalını kesmiş olsaydı o taktirde mazur sayılabilirdi. Zaten son cümlesinde göz hapsindeki günlerinin bu kusuruna kefâret olacağını temenni etmiş olması da aslında bunun bir itirafıdır. Ayrıca bazılarının¹⁷⁷ iddia ettiği gibi, sakal uzatmanın güçlü bir sünnet olduğu kabul edilecek olsa dahi bundan kastın terkedilmesi halinde herhangi bir günah olmayan sünnet-i zevâid değil, belki sünnet-i

¹⁷⁵ Yeni Asya Gazetesi, “Sakal üzerine” (16 Temmuz 2023), 1.

¹⁷⁶ Ebü'l-Hasan Burhâneddîn Ali b. Ebî Bekr el-Mergînânî, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*, thk. Muhammed Muhammed Tâmir (Kahire: Dâru's-selâm, 2000), 1/168; وإنما لا يكفر جاحده لأن وجوبه ثبت بالنسبة

¹⁷⁷ Baysa, “Sakal Uzatma ve Biyık Kısaltmanın Hükmüne İlişkin Görüşlerin Değerlendirilmesi”, 286.

müekkedir. Nitekim Hanefî fakihler, müekked sünnetlerin mazeretsiz olarak sürekli terk edilmesinin “*isâet*” yani tenzîhen mekruhtan kuvvetli, tahrîmen mekruha yakın bir itaatsizlik olarak değerlendirmişlerdir.¹⁷⁸ Dolayısıyla bu cihetiyle de sakalın devamlı kazınmasının kişiyi asla sorumluluktan kurtarmayacağı anlaşılmaktadır.

3.3. Mubah Görüşünü Savunanlar ve Delilleri

Mahmud Şeltût (ö. 1963) ve Muhammed Ebû Zehra (ö. 1974), Muhammed Emin Şinkîti (ö. 1974) ve Şerebâsî (ö. 1980) gibi bir kısım muâsir ilim adamları ise sakal bırakmayı İslam’ın geldiği Arap toplumunun güzel ve yaygın bir örf ve âdeti olduğunu, Hz. Peygamber’in de erkeğe ayrı bir vakar ve ihtiram kazandıran bu âdeti devam ettirdiğini savunmaktadırlar.¹⁷⁹ Dolayısıyla bu görüşü savunanlar sakal kesmenin haram veya mekruh kabilinden herhangi bir dinî/şer’î hüküm içermediğini, aksine kişiyi temiz ve düzenli olmaya teşvik edici mubah söz ve uygulamalar olarak değerlendirmektedirler.¹⁸⁰

Halbuki kaynaklarda sakal bırakmanın o günkü toplumda uygulana gelen bir örf olmadığını aksine dinî bir arka planı olduğunu ifade eden pek çok rivayeti yukarıda zikretmiş bulunmaktayız. Yine Ubeydullah b. Utbe tarikiyle gelen “*Bir adam Hz. Peygamber’e geldi. Adam sakalını kesmiş, bıyığını ise uzatmıştı. Resûlullah ona bu nedir? diye sorunca adam: Bizim dinimizde böyle yapılır*” dedi. Hz. Peygamber de: *Bizim dinimizde ise bıyığı iyice kısaltır, sakalı uzatırız, buyurdu.*”¹⁸¹ mealindeki hadis ile Zeyd b. Erkam’ın naklettiği “*Bıyıklarımı kısaltmayan bizden değildir.*”¹⁸² şeklindeki rivayet, sakal ve bıyık hususundaki uyarıların örften ziyade emir olduğunu göstermektedir. Zira kavî nasla te’kit edilen örf, bundan sonra artık mansûsun aleyh bir mesele sayılır.

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi ile Din İşleri Yüksek Kurulu’nun da mubah görüşünü tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Şöyle ki; TDV İslâm Ansiklopedisi “Sakal” maddesi müellifi, önce “*fakihlerin çoğunluğu... sakal kesmeyi haram sayar.*”¹⁸³ ifadesine yer vermiş olmasına rağmen maddenin devamında “*her toplumda sakalını uzatan ve kesenlere rastlandığı dikkate alındığında bunun daha çok toplumsal beğeni, şahsî tercih meselesi haline geldiği söylenebilir.*” sözü ile fakihleri çoğunluğunun görüşüne muhalefet ettiği

¹⁷⁸ İbn Abidîn, *Reddû'l-muhtâr*, 1/474; *فَهِيَ دُونَ الْمَكْرُوهِ تَحْرِيمًا وَفَوْقَ الْمَكْرُوهِ تَنْزِيهًا*.

¹⁷⁹ Şerebâsî, *Yes'elûneke fi'd-dîn ve'l-hayât*, v/23-25.

¹⁸⁰ Şeltût, *el-Fetâvâ* (Kahire: Dâru's-Şürûk, 1983), 227-229; Ebû Zehra, *Usûlü fikh* (İstanbul: Tebliğ Yayınları, 1958), 39; Bardakoğlu, Ali, *İlmihal* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 2000), 2/93; Uysal, *Peygamber Günlerinde Giyim Kuşam ve Süslenme*, 48.

¹⁸¹ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 6/110-111.

¹⁸² İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 6/110.

¹⁸³ Yalçın, “Sakal”, 36/1-2.

anlaşılmaktadır. Din İşleri Yüksek Kurulu ise resmi sitesinde “Sakal bırakmanın ve kesmenin dinî hükmü nedir?” sorusuna verdiği cevapta “Bazı âlimler sakal kesmeyi haram, diğer bir kısmı mekruh görmüştür.” ifadelerine yer vererek çoğunluğun haram görüşünü “bazı âlimler” sözüyle azımsadığı hatta “sakalını kesenlerin ise sünnete muhalefet etmekle birlikte günaha girmeyeceğini söylemek mümkündür.”¹⁸⁴ ifadesiyle de çoğunluğun haram görüşünü tercih etmediği anlaşılmaktadır.

4. Bıyık Kısaltmanın Hükmü

Bıyığın kısaltılmasına yönelik tasarruflar, çoğunlukla sakalla birlikte bazen de müstakil rivayetlerde zikredilmektedir. Mezkûr rivayetlerin tamamında sakalın serbest bırakılması istenirken bir kısmında bıyığın “kısaltılması” (قُصُوا) ya da “tamamen kesilmesi” (أَخْفُوا), (أَنْهَكُوا), (جَزُوا) istenmiştir. Hanefîlerinde aralarında bulunduğu fakihlerin çoğunluğu bıyığı kısaltmayı sünnet/müstehap telakki etmişlerdir.¹⁸⁵ Ayrıca Hanefî mezhebi alimlerine göre bıyığı (sakalı uzatma kaydıyla) kesmek (حلق) kısaltmaktan daha faziletlidir.¹⁸⁶ Bıyığın kısaltılması veya tamamen kazınması ancak sakal bulunması kaydıdır.¹⁸⁷ Savaş durumunda Müslüman askerlerin düşmana korku vermesi gayesiyle bıyıklarını kısaltmayıp, uzatması ise mendup görülmüştür.¹⁸⁸ Zâhiriler ise ilgili rivayetlerdeki emir sîgalarının lafzına itibarla bıyığın kesilmesini farz olarak telakki etmişlerdir.¹⁸⁹

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi “Bıyık” maddesinde bıyığın kısaltılması veya tamamen kesilmesi meselesi sakalla birlikte mütalaa edilmeyip müstakil olarak değerlendirilmiştir.¹⁹⁰ Halbuki ilgili hadislerde bıyık, çoğu zaman sakalla birlikte zikredilmiş, sakalsız bıyık tasvir edilmediği gibi gerek Hz. Peygamber’in gerekse sahâbenin sakalsız bıyık kısalttığı veya kestigi nakledilmemiştir. Nitekim bazı ilim adamları sakalla ilgili zikredilen hükümlerin, sakalla beraber olan bıyığın durumu olduğunu, sakal yokken tamamen bıyığı kazınmanın kadına benzemek olacağından ikinci bir

¹⁸⁴ Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), “Din İşleri Yüksel Kurulu Başkanlığı” (Erişim 11 Temmuz 2023).

¹⁸⁵ Ebû Abdullâh Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlânî Şevkânî, *Neylül’-evtâr* (Mısır: Dârü’l-hadis, 1983), 1/142

¹⁸⁶ Ebû Muhammed Fahrüddîn Osmân b. Alî b. Mihcen ez-Zeylaî, *Tebyînü’l-hakâik* (Bulak: Matbaatü’l-emiyye, 1314), 2/55; İbn Abidîn, *Reddül’-muhtâr*, 2/550; Ebû Ömer Cemâleddîn Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubî en-Nemerî İbn Abdilber, *et-Temhîd* (London: Müessesetü’l-furkân, 2017), 13/201.

¹⁸⁷ Hüsâmuddîn Hüseyin b. Alî b. Haccâc el-Buhârî es-Siğnâkî, *en-Nihâye fî şerhi’l-Hidâye* (Medine: Ümmü’l-kurâ, 1338), 6/157.

¹⁸⁸ Molla Hüsrev, *Dürerü’l-hükkâm fî şerhi Gureri’l-ahkâm* (Dârü ihyâ kütübî’l-Arabiyye, 1431), 1/323.

¹⁸⁹ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *el-Muhallâ şerhu’l-Mucellâ* (Beyrut: Dârü’l-fîkr, 1431), 1/423.

¹⁹⁰ Rahmi Yaran, “Bıyık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 6/115-116.

mahzurlu iş olduğunu belirtmişlerdir.¹⁹¹ Sakalın kesilmesinin yasaklanmasında en önemli illetin kadınlara benzemek olduğu düşünüldüğünde sakalla birlikte bıyığın tamamen kesilmesinin haram olduğu ortaya çıkmaktadır.

Sonuç

Sakal ve bıyığın hükmü ile ilgili tartışmalar günümüze kadar devam edegelmiştir. Fukahânın bıyık hususunda ciddi bir muhalefeti söz konusu olmadığından çalışmamızda özellikle sakalla ilgili ihtilafa odaklanmaya çalıştık. Kaynaklarda konunun üç görüşte ele alındığı anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber'in kavli ve fiilî uygulamalarını nazarı itibara alan Hanefî, Mâlikî ve Hanbelî mezhebi fukahâsının da aralarında bulunduğu âlimlerin çoğunluğu, sakalı kesmeyi haram, bıyıkları kısaltmayı ise sünnet kabul etmişlerdir. Şâfiî mezhebinde ise iki yaklaşım söz konusudur. İmam Şâfiî'nin de aralarında bulunduğu Kaffâl eş-Şâî, Halîmî, Zerkeşî, Ezraî, İsnevî, Demîrî, İbn Hacer el-Heytemî gibi söz sahibi bir grup fukahâ cumhurun "haram" hükmünü savunurken özellikle İmam Gazzâlî, Nevevî, İbn Hacer el-Askalânî ve Şehâbeddîn er-Remlî'nin öncülük ettiği Şâfiî ulemasının çoğunluğunun "tenzîhen mekruh" görüşünü tercih ettiği yaygınlık kazanmıştır. Sakal kesmenin mubah olduğunu ileri süren üçüncü grup ilim adamları ise meseleye örf merkezli bir bakış açısıyla yaklaştıklarından oldukça zayıf kaldıkları dikkat çekmektedir.

Sakal kesmenin haram olduğu kanaatine sahip olan cumhur fukahâ, görüşlerini hadislerde zikredilen "emir sîgaları", "kâfirlere ve karşı cinse benzeme/teşebbüh", "hilkati değiştirme", "şîâr-ı İslâm ve vakar" gibi benzeri sağlam illetler etrafında temellendirirken; sakal kesmenin "tenzîhen mekruh" olduğunu savunan ikinci kısım Şâfiî mezhebi âlimleri ise cumhurun istidlâl ettiği "*mutlak emir vücûba delâlet eder*" yönündeki delilin sakal kesmenin haram kılınması hususunda kâfi gelemeyeceğini aksine emir sîgalarının ancak karine ile vücûba delâlet edebileceğini iddia etmişlerdir. Onlar ayrıca "teşebbüh" ile ilgili nehyedici rivayetlerin mekruh düzeyinde bir hüküm içerdiğini savunmuşlardır. Dolayısıyla onlar rivayetlerde harama veya tahrîmen mekruha yönelik bir işaret bulunmaması sebebiyle sakal kesmenin tenzîhen mekruh olduğunu iddia etmişlerdir.

"Tenzîhen mekruh" görüşünü savunanların ileri sürdükleri diğer önemli bir delil ise İmam Gazzâlî'nin *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*'de sakal hususunda yaptığı bazı değerlendirmeleridir. Nitekim Gazzâlî, *İhyâ*'da "*Sakal hususunda bir kısmı diğerinden daha şiddetli/kuvvetli on mekruh bulunmaktadır.*" şeklinde bir ifade kullandığı halde gerek kendisi gerekse kendisini referans gösteren Nevevî ve İbn Hacer gibi müteahhir dönem âlimler

¹⁹¹ Faruk beşer, *İslâm'da Kılık-Kıyâfet ve Örtünme* (İstanbul: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı 1992), 169.

mekruhun dereceleri hususunda herhangi bir ayrıntıya girmemişlerdir. Bu sebeple de Gazzâlî'nin “mekruh” lafzını “tenzîhen mekruh” şeklinde anladıkları yaygınlık kazanmıştır.

İmam Nevevî'nin, konuyla ilgili olarak Mâlikî mezhebinden Ebû Tâlip el-Mekkî ile İmam Gazzâlî'yi referans göstermiş olması sakalın kesilmesi hususunda “mekruh” tabirini ilk kullananın Şâfiîlerden İmam Gazzâlî olduğunu teyit etmektedir. Bu durumu ayrıca İmam Şâfiî'nin mekruh görüşünde olmadığını ispatı saymak mümkündür.

İmam Gazzâlî, *İhyâ'sının* pek çok yerinde olduğu gibi sakal konusunda da Ebû Tâlip el-Mekkî'den bazı alıntılarda bulunmuştur. Fakat Gazzâlî, bu nakiller sırasında “haram” manasında kullanılan “bid'at” ve “masiyet” terimlerini olduğu gibi aktarmadığı, sadece “mekruh” lafzını naklettiği görülmüştür. Oysaki bid'at ve masiyet başlığı altında zikredilen “mekruh” kavramının haramları da içine alacak şekilde genel manada kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Gazzâlî'nin kullandığı mezkûr “mekruh” kavramı, sonraki Şâfiî fukahâsının çoğunluğu tarafından “tenzîhen mekruh” olarak yorumlanırken “haram” manasında olma ihtimalinin genel olarak ihmal edildiğini belirtmemiz gerekmektedir. Halbuki ilk dönem fakihlerin bazı çekincelerden dolayı pek çok fikhî meselede “haram” ifadesi yerine “mekruh” terimini kullanmış olmaları Gazzâlî'nin de aynı usulü takip ettiği ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Yine İmam Gazzâlî'nin sakalını yolanların şahitliklerinin düşürülmesi hususunda Hz. Ömer, Ömer b. Abdülaziz ve Medine Kadısı İbn Ebû Leylâ'dan yaptığı nakiller, aslında sahâbe ve tâbiînin, dolayısıyla İmam Gazzâlî'nin sakalı kesmeyi “haram” veya “tahrîmen mekruh” gördüğü izlenimini teyit etmektedir. Özellikle İmam Nevevî ile ilgili yaptığımız tetkiklerde onun da Gazzâlî'nin kullandığı mezkûr kerâhet lafzından ağırlıklı olarak “haram” bir mana kastettiği kanaatine varmış bulunmaktayız.

Din İşleri Yüksek Kurulu konuya dair bir fetvasında mezkûr “mekruh” görüşü tercih ederken aynı kuruma bağlı TDV İslâm Ansiklopedisi “Sakal” maddesinde ise “mubah” görüş benimsenmiştir. Dolayısıyla aynı kuruma ait çelişkili iki fetvanın bulunmasının yanı sıra çoğunluğun görüşünün “mesnetsiz” bir şekilde terk edilmiş olması oldukça dikkat çekicidir. Yine bazı araştırmacıların sakal ve bıyığın risaletin bir gereği; dini bir sünnet ve alamet olarak vâcip-haram çizgisine oturtulmaması gerektiğini, örf ve kültürel bir unsur olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunarak yukarıdaki görüşü takip ettiği görülmektedir.¹⁹² Çalışmanın bir kısmında da Türkiye'deki dinî bazı çevreleri/cemaatleri temsilen Said Nursî'nin sakal hususundaki yaklaşımı mercek altına

¹⁹² Menderes Gürkan, “Saç-Sakal-Bıyık”, *İslâm'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi* (İstanbul: İFAV 1997), 4/41-41.

alınmış, sakalın kesilmesi hususunda ileri sürdüğü gerekçeler fıkhî ölçüler çerçevesinde değerlendirilmiş ve basit gerekçelerle sakal kesmenin câiz olmayacağı sonucuna varılmıştır.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur./It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Çıkar Çatışması/Competing Interests: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder./The author declare that have no competing interests.

Finansman/Funding: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder./The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça

- Abbâdî, Abdülhamid eş-Şirvânî. İbn Kâsım Şihâbüddîn Ahmed b. Kâsım. *Havâşî alâ tuhfeti'l-muhtâc bi-şerhi'l-minhâc*. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikr, ts.
- Abdülazîz el-Buhârî, Alaüddin Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed. *Keşfü'l-esrâr fi şerhi Usûli'l-Pezdevî*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1417/1997.
- Adevî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Mükrim. *Hâşiyetü'l-adevî alâ kifâyeti't-tâlib er-Rabbânî*. ı Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1414/1994.
- Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. thk: Şuayb el-Arnaût vd. 20 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Ali Ahmed Abdullah et-Tahtâvî. *el-Lihye fi Dav'i'l-Kur'ân ve's-Sünne*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2004.
- Ali Mahfûz. *el-İbdâ' fi madârri'l-ibtida'*. Mısır: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.
- Apaydın, H. Yunus. "Nehiy". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/544-547. İstanbul: TDV Yayınları, 1426/2006.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedreddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ. el-Aynî. *'Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Kahire: İdâretü't-Tibâati'l-Münîriyye, ts.
- Bardakoğlu, Ali. İlmiyal II. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 2003.
- Baçoğlu, Tuncay. "Ta'zîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/198-202. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Baysa, Hüseyin. "Sakal Uzatma ve Bıyık Kısaltmanın Hükümüne İlişkin Görüşlerin Değerlendirilmesi". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/14 (Aralık 2017), 278-279. <https://doi.org/10.31834/kilissbd.352197>
- Baysa, Hüseyin. *Geçmişten Günümüze Fıkhî Açından Beden Estetizasyonu*. Ankara: Nobel Bilimsel Eserler, 2020.

- Baytan, Enver. *Saç, Sakal ve Bıyık Hakkında Dini ve Sıhhi Tavsiyeler*. İstanbul: Enver Baytan Kitabevi, 1968.
- Bediüzzaman Said Nursî. *Emirdağ Lahikası-I*. İstanbul: Rnk Neşriyat, 2008.
- Beşer, Faruk. *İslâm'da Kılık-Kıyafet Örtünme*. İstanbul: İSAV, 1992.
- Beyhakî, Ma'rîfetü's-sünen ve'l-asâr. 15 Cilt. Karaçi: Câmîatü'd-Dirâsati'l-İslâmiyye, 1411/1991.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlîk. *el-Müsned*. 1¹ Cilt. Medine: Mektebü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2009.
- Bilsel, Beyza Aslı, Durusoy, Ebru, Mutuş, Rifat. "Testosteron Hormonunun Duygusal, Bilişsel ve Davranışsal Etkileri". *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi* /16 (Nisan 2022): 292-301. <https://doi.org/10.38079/igusabder.1087451>
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî. *el-Câmi'u's-sahîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nâsir en-Nâsir. 9 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.
- Câdelhak Ali Câdelhak. *Buhûsu Fetâvâ İslâmiyye*. Kahire: el-Ezherü's-Şerif, 1416/1996.
- Cevâd Ali. *el-Mufasssal fî tarihi'l-Arab kable'l-İslâm*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1389/1970.
- Cezîrî, Abdurrahmân b. Muhammed b. İvaz el-Cezîrî. *el-Fikhü ala'l-mezâhibi'l-erba'a*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1391/1972.
- Desûkî, Ebû Abdullâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Arefe. *Hâşiyetü'd-Desûkî alâ şerhi'l-kebîr*. 1 Cilt. b.y.: Dâru'l-Fikr, ts.
- DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. "Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı". Erişim 11 Temmuz 2023. <https://kurul.diyanet.gov.tr>
- Dilek, Uğur Bekir. *İslam Hukuk Metodolojisinde Teklifi Hüküm Terimleri (Doğuşu-Gelişmesi-Terimleşmesi)*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Dimyâtî, Muhammed b. Şettâ. *Hâşiyetü lîneti't-Tâlibîn*. 1 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikr, 1357/1938.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. Thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. Beyrût: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiyye, 1409/1988.
- Ebü'l-Hasan Alaeddin Ali b. Muhammed b. Abbas el-Ba'î. *el-Ahbârü'l-ilmiyye mine'l-ihtiyârâti'l-fikhiyye li-şeyhi'l-İslâm İbn Teymiyye*. 10 Cilt. Riyad: Dâru'l-Âsime, 1420/1998.
- Ebü Tâlip, Muhammed b. Alî b. Atıyye el-Mekkî. *Kütü'l-kulûb*. 2 Cilt. Kahire: Dâru Sâdir, 1310.
- Ebü'l-Feyz, Ahmed b. Muhammed b. Sıddîk el-Gımârî İbnü's-Sıddîk. *el-İstinfâr li-gazvi't-teşebbüh bi'l-küffâr*. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1408/1988.
- Ebü Zehra, Muhammed b. Ahmed b. Mustafa. *Usûlü'l-fikh*. İstanbul: Tebliğ yay. ts.
- Ebü Zehra, Muhammed b. Ahmed b. Mustafa. *Fetâvâ*. thk. Muhammed Osman Şübeyr. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1426/2006.
- Ertürk, Mustafa. "Haber-i Vâhid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 14/349-352. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Eşkar, Ömer Süleymân. *Selâsü şe'âir*. Amman: Dâru'n-Nefâis, 1411/1991.
- Eşkar, Muhammed Süleyman. *Ef'âlü'r-Resûl ve delâletuhâ ale'l-ahkâmî's-şer'iyye*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988.

- Fahreddin er-Râzî, Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *el-Maḥşûl*. 6 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1997.
- Fromidlib.com “Tahrir” Erişim 30 Kasım 2024. <https://fromidlib.com/%D8%AA%D8%AD%D8%B1%D9%8A%D8%B1-%D9%82%D9%88%D9%84-%D8%A7%D9%84%D8%B4%D8%A7%D9%81%D8%B9%D9%8A%D8%A9-%D9%81%D9%8A-%D8%AD%D9%83%D9%85-%D8%AD%D9%84%D9%82-%D8%A7%D9%84%D9%84%D8%AD%D9%8A%D8%A9/>
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî. *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1430/2010.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî. *el-Müstasfâ min ilmi'l-usûl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1324.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî. *el-Menḥûl fi'l-uşûl (el-Menḥûl min ta'likâti'l-uşûl)*. Dimeşk: Dâru'l-Fıkr, 1400/1980.
- Gönenç, Halil. *Günümüz Meselelerine Fetvalar*. İstanbul: İlim Yayınları, ts.
- Gönenç, Halil. *İslâm'da Kılık-Kıyafet Örtünme*. İstanbul: İSAV, 1411/1991.
- Gumârî, Abdülazîz b. Sıddîk. *İfâdetü zevi'l-efḥâm bi enne halka'l-lihyeti mekrâhun ve leyse bi harâm*. Filistin: Dâru'l-Âsârî'l-İslâmiyye. 1436/2015.
- Gumârî, Abdülazîz b. Sıddîk. *el-İstinfâr li-gazvi't-teşebbüh bi'l-küffâr*. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1408/1988.
- Gürkan, Menderes “Saç-Sakal-Bıyık”. *İslâm'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*. 4/41-41. İstanbul: İFAV 1419/1997.
- Halîmî, Ebû Abdillâh Hüseyin b. Hasen b. Muhammed b. Halîm. *el-Minhâc fi şu'abi'l-îmân*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1399/1979.
- Hattâb, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahman. *Mevâhibu'l-celîl*. 1 Cilt. b.y.: Dâru Alemi'l-Kütüp, ts.
- Haskefî, *Dürrü'l-muhtâr* (İbn Abidîn ile birlikte). 1 Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1404/1984.
- Siğnâkî, Hüsâmuddîn Hüseyin b. Alî b. Haccâc el-Buhârî. *en-Nihâye fi şerhi'l-Hidâye*. Medine: Ümmü'l-kurâ, 1338/1920.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâleddîn Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubî en-Nemerî. *el-İstizkâr*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/2000.
- İbn Abdilber. Ebû Ömer Cemâleddîn Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubî en-Nemerî. *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fazlihi*. 2 Cilt. Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1387/1968.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâleddîn Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubî en-Nemerî. *et-Temhîd*. London: Müessesetü'l-furkân, 1438/2017.
- İbn Abidîn, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdilazîz. *Reddül-muhtâr 'alâ Dürri'l-Muhtâr*. 1 Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1404/1984.

- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim. *el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*. nşr. Saîd Lehâm. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-fîkr, 1414/1994.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şehâbeddîn Ahmed. *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379/1960.
- İbn Hacer el-Heytemî, Ebû'l-Abbâs Şehâbeddîn Ahmed. *ez-Zevâcir an iktirâfi'l-kebâir*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-fîkr, 1407/1987.
- İbn Hacer el-Heytemî, Ebû'l-Abbâs Şehâbeddîn Ahmed. *Tuhfetü'l-muhtâc bi-şerhi'l-Minhâc*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'z-Ziyâ, 1441/2020.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Velîyyüddin Abdurrahman b. Muhammed. *Mukaddimetü'l-allâme İbn Haldun*. Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-Arabî, 1402/1982.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. *Merâtibü'l-icmâ'*. thk. Muhammed Salâh Fethî. Amman: Dâru'l-Feth, 1442/2021.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. *el-Muhallâ şerhu'l-Mücellâ*. 20 Cilt. Beyrut: Dâru'l-fîkr, 1431/2010.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. *el-Muhallâ şerhu'l-Mücellâ*. 20 Cilt. Beyrut: Mektebeti Abdülazîz b. Hâlid b. Hamed Âl Sâni, 1443/2022.
- İbn Kayyim el-Cevziyye Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkî el-Hanbelî. *İ'lâmü'l-muvaqqı'în*. v. Cilt. Cidde: Dâru İbni'l-Cevzî, 1423/2003.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fedâ İsmâîl b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*. 8 Cilt. Kahire: Dâru Tayyibe, 1419/1999.
- İbn Mühennâ, Ahmed b. Guneym b. Sâlim en-Nefrâvî. *el-Fevâkihü'd-devânî şerhi alâ risâleti İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- İbn Nüceym, Zeynüddîn Zeyn b. İbrâhim b. Muhammed. *el-Bahrü'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*. thr. Zekerîyyâ Umeyrat. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1997.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takîyyüddin Ahmed b. Abdülhalim. *Şerhü'l-Umde fi'l-fîkh*. thk. Suud b. Salih Uteyşan. 3 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 1413/1993.
- İbn Teymiyye, *el-Fetâvâ'l-kübrâ*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1407/1987.
- İbnü'l-Kattan, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdülmelik Mağribî. *el-İkna' fi mesâilî'l-icmâ'*. thk. Fârûk Hamâde. 4 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1423/2003.
- İmâmü'l-Haremeyn, Ebû'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdullâh Yûsuf Cüveynî. *el-Burhân fi usûli'l-fîkh*. 2 Cilt. Doha: Câmi'atü Katar, 1398/1978.
- İmâm Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik. *el-Muvatta'* (Ebû Mus'ab Rivayeti). thk. Beş-şâr 'Avvâd Ma'rûf, Mahmûd Muhammed Halîl. Beyrut, 1418/1998.
- İslamweb.net. "Fetva". Erişim 1 Temmuz 2023. <https://www.islamweb.net/ar/fatwa/215827/>
- İzzeddîn Abdulaziz İzz b. Abdisselâm. *Kavâidu'l-ahkâm fi îslâhi'l-enâm*. thk. Osman Cum'a Damiriyye. 2 Cilt. Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 1420/2000.

- Kâdî İyâz, Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî. *İkmâlü'l-mu'lim bi fevâdi Müslim*. 8 Cilt. Mısır: Dâru'l-Vefâ, 1418/1998.
- Kaffâl eş-Şâşî, Ebû Bekr Muhammed b. Alî b. İsmâîl. *Mehâsinü's-şerî'a*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1427/2007.
- Kal'acî, Muhammed Revvâs. *Mu'cemu luğati'l-fukahâ: Arabi-İngilizî*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1408/1988.
- Kalyûbî, Ahmed Selâme. *Hâşiyetü Kalyûbî*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.
- Kandehlevî, Muhammed Zekerriyyâ. *Vücûbu ihfâi'l-lihye*. Beyrut: Dâru'l-ciyl, 1408/1988.
- Karaman, Hayreddin. *Günlük Hayatımızda Helaller ve Haramlar*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1427/2007.
- Kardâvî, Yûsuf. *el-Helâl ve'l-Haram*. Kuveyt: İttihâdü'l-İslâmî el-Alemî, 1398/1978.
- Kastallânî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *İrşâdu's-Sârî*. 20 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1441/2021.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed. *Bedâi'ü's-san'â'î fi tertîbi's-şerâi'*. 7 Cilt. Mısır: Dâru'l-Küttâbi'l-İlmiyye, 1406/1986.
- Kazvînî, Ebû'l-Kasım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdilkerîm. *el-Aziz şerhi'l-Veciz = Fethü'l-azîz fi şerhi'l-Vecîz = eş-Şerhü'l-kebir*. 13. Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1997.
- Kevserî, Muhammed Zâhid. *Makâlât*. Kahire: Dâru's-Selâm, 1427/2007.
- Kubbealtı Sözlük. Erişim 1 Haziran 2023. <http://www.lugatim.com/s/sakal>
- Kurtubî, Ebû Abdullah. Muhammed b. Ahmed. *el-Câmî' li Ahkâmî'l-Kur'ân*. Beyrut: 20 Cilt. Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1383/1964.
- Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed. *el-Ecvibetü'l-fâzile li'l-es'ile-ti'l-aşeretü'l-kâmile*. thk. Abdülfettah Ebû Gudde. Haleb: Mektebü'l-Matbuati'l-İslamiyye, 1383/1964.
- Mahmud b. Muhammed b. Ahmed Subkî. *el-Menhelü'l-azbi'l-mevrûd şerhu süneni'l-İmâm Ebî Dâvûd*. 10.Cilt. Riyad: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1394/1975.
- Mansûr b. Yûnus b. Salahiddîn Buhûtî. *Şerhu Müntehe'ir-irâdât*. 3 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1416/1996.
- Mâverdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb. *el-Hâvi'l-kebir Şerhu Muhtasari'l-Müzenî*. thk. Ali Muhammed Muavviz, Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1999.
- Mehmet Sait Özervarlı. “Şiâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/123-124. İstanbul: TDV Yayınları, 1430/2010.
- Melîbârî, Zeynüddîn b. Abdilazîz b. Zeyniddîn b. Alî. *Fethü'l-mu'în bi-şerhi Kurreti'l-ayn; Kurreti'l-ayn bi-mühimmâtî'd-dîn*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1430/2010.
- Mergînânî, Ebû'l-Hasan Burhâneddîn Ali b. Ebî Bekr. *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedâ*. thk. Muhammed Muhammed Tâmir, Hâfız Aşûr Hâfız. 4. Cilt. Kahire: Dâru's-selâm, 1420/2000.

- Mevsilî, Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd. *el-İhtiyâr li-ta'îlî'l-muhtâr*. 3 Cilt. Halep: Dâru'l-Fihâ, 1440/2020.
- Muhammed b. Ahmed İsmail. *Edilletu tahrîmi halki'l-lıhye*. Kahire: Dâru's-Safve, 1408/1988.
- Mukatel. Bazı Çağdaş Bilim Adamlarında Fetvâ Örnekleri (Erişim: 5 Temmuz 2023). http://www.moqatel.com/openshare/behoth/denia9/lehia/mol03.doc_cvt.htm
- Mübârekfûrî, Ebü'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdürrahîm. *Tuhfetü'l-ahvezî*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1433/2013.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-sahîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- Molla Hüsvrev, *Dürerü'l-hükkâm fî şerhi Gureri'l-ahkâm*. Dâru İhyâ kütübi'l-Arabiyye, 1431/2011.
- Naskali, Emine Gürsoy. *Saç Kitabı*. İstanbul: Kitabevi, 1424/2004.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *Şerhu'l-Müslim*. 9 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1424/2004.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî *Şerhu'l-Müslim*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1391/1972.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî *el-Mecmû' şerhu'l Mühezzeb*. Beyrut: Dâru'l-Fikr ts.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *Ravzatü't-Tâlibîn*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1411/1991.
- Öğüt, Salim. "Emir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/119-121. İstanbul: TDV Yayınları, 1415/1995.
- Râgıb el-İsfehânî, Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed. *Mufredâtu elfâzi'l-Kur'an*. "Ta'yîr". Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 1422/2002.
- Râzihî, Ali b. Ahmed b. Hasan. *el-Câmi' fî ahkâmi'l-lıhye*. Kâhire: Dâru'l-Âsâr, 1424/2004.
- Remlî, Şihâbüddîn Ahmed b. Ahmed b. Hamza. *el-Fetâvâ*. 4 Cilt. b.y.: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.
- er-Remlî, Şehâbeddîn. *Nihâyetü'l-muhtâc şerhu'l-minhâc*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1404/1984.
- Sâğircî, Muhammed Saîd. *el-Fıkhü'l-Hanefî ve edilletüh*. Dımaşk: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1420/2000.
- Sahnûn, Abdüsselâm b. Saîd et-Tenûhî. *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1439/2018.
- Saklan, Bilal. "Ebû Tâlip el-Mekkî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/239-240. İstanbul: TDV Yayınları, 1414/1994.
- Seyyid Sâbık. *Fıkhü's-sünne*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1405/1985.
- Şa'rânî, Ebü'l-Mevâhib Abdülvehhâb b. Ahmed b. Ali. *Minhâcü'l-vusûl ilâ makâsi ilmi'l-usûl*. Ürdün: Dâru'l-Feth, 1434/2013.
- Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *el-Ümm*. thk. Ali Muhammed vd. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1421/2001.
- Şeltût, Mahmûd. *el-Fetâvâ*. Kahire: Dâru's-Şurûk, 1403/1983.

- Şerebâsî, Ebû Hazim Ahmed b. Cum'a. *Yes'elûneke fi'd-dîn ve'l-hayât*. 7.Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1400/1980.
- Şevkânî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlânî. *Neylû'l-evtâr*. 4.Cilt. Mısır: Dâru'l-Hadis, 1403/1983.
- Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad. *Fethu'l-Mugattâ şerhu'l-Muvattâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1439/2018. 2/374.
- Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad. *el-Asl*. thk. Mehmet Boynukalın. 12 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1433/2012.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâmet el-Ezdî. *Şerhu Me'âni'l-âsâr*. thk. Muhammed Seyyid Câdülhak. 4 Cilt. Kahire: Matbaatü'l-Envârî'l-Muhammediyye, 1387/1968.
- Talu, Mehmet. *Dini Meselelerimiz Soru ve Cevapları*. İstanbul: y.y., 1991.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî. *el-Câmi'u's-sahîh*. 4 Cilt. Amman: Ervika li'd-Dirasat ve'n-Neşr, 1438/2017), "Edep", 6.
- Tuğ, Salih. *İslâm'da Kılık Kıyafet ve Örtünme*. İstanbul: İSAV, 1987.
- Turhan, Mümtaz. *Kültür Değişimleri*. İstanbul: Çamlıca Yay. 2002.
- Uysal, Muhittin. *Peygamber Günlerinde Giyim Kuşam ve Süslenme*. Konya: Yediveren Kitap, 2004.
- Yalçın, İsmail. "Sakal". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/1-2. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Yaman, Ahmet. "Fıkıhın Sosyolojik Yürürlüğü Bağlamında Fetvada Değişim". *Diyanet İlmî Dergi* 50/2 (Aralık 2014). 7-21.
- Yaran, Rahmi, "Bıyık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 6/115-116. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Yeni Asya Gazetesi. "Sakal üzerine" (16 Temmuz 2023), 1. https://www.yeniasya.com.tr/suleyman-kosmene/sakal-uzerine_570805
- Zekeriyyâ el-Ensârî. Ebû Yahyâ Zeynüddîn Zekeriyyâ b. Muhammed b. Ahmed es-Süneykî el-Ensârî. el-Hazrecî. *Esne'l-metâlib şerhu Ravzi't-tâlib*. 4 Cilt. Mısır: Dâru'l-Küttâbî'l-İslâmî, 1430/2009.
- Zekiyyüddîn Şaban. *Usûlü'l-Fıkıh*. Beyrut: Dâru'l-Kütüb, 1390/1971.
- Zeydân, Abdülkerîm. *el-Mufassal fi ahkâmî'l-mer'e ve'l-beytü'l-müslim fi's-şeriatî'l-İslâmiyye*. 11 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1413/1993.
- Zeylâî, Ebû Muhammed Fahrüddîn Osmân b. Alî b. Mihcen. *Tebyînü'l-hakâik*. Bulak: Matbaatü'l-emiriyye, 1314.
- Zuhaylî, Vehbe b. Mustafa. *el-Fıkhu'l-İslâmî ve edilletuhu*. Dımaşk: 8 Cilt. Dâru'l-Fikr, 1985.